

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ (UNEC)
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Quliyeva Aytən Vasil qızı

**“Vergi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsinin vergi sisteminin inkişafında rolu”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 “Maliyyə”

İxtisaslaşma: “Vergi və vergiqoyma”

Elmi rəhbər: i.e.n., dos. Salayev R.A.

Magistr proqramının rəhbəri: i.e.n., dos. Rzayev İ.M.

Kafedra müdiri: i.e.d., prof. Ələkbərov Ə.Ə.

BAKI – 2018

VERGİ MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN VERGİ SİSTEMİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....3

I FƏSİL. Vergi münasibətlərinin formalaşdırılmasının nəzəri-metodoloji əsasları

1.1 Vergi münasibətlərinin inkişafına retrospektiv baxış.....7

1.2 Vergi münasibətləri və onların tənzimlənməsi xüsusiyyətləri.....14

1.3 Vergi hüquq münasibətlərinin obyektləri və subyektləri.....25

II FƏSİL. Azərbaycanda vergi sisteminin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

2.1 Vergi münasibətlərinin tənzimlənməsinin normativ-hüquqi bazası.....31

2.2 Vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlər və onun səviyyəsinin qiymətləndirilməsi.....42

2.3 Vergi mühitinin və vergi münasibətlərinin Azərbaycanın vergi sisteminin formalaşmasına təsirinin qiymətləndirilməsi.....51

III FƏSİL. Vergi sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

3.1 Vergi sistemi və vergi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsinə dair beynəlxalq təcrübədən istifadə imkanları.....57

3.2 Azərbaycan Respublikasında vergitutma mexanizminin iqtisadi inkişafa təsirinin gücləndirilməsi istiqamətləri.....64

3.3 Müasir şəraitdə vergi sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi yolları.....72

Nəticə və təkliflər.....86

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.....89

Резюме

Summary

Referat

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Vergilərin yaranma vaxtı qədim dövrlərə gedib çıxır. Vergitutma istehsal və mülkiyyət münasibətlərini, məhsuldar qüvvələrin vəziyyətini əks etdirir. Bir çox ölkələrdə iqtisadiyyatın əksər sahələrinin texniki geriliyi və idarəetmə sisteminin antidemokratikliyi vergitutma sistemində deformasiyalara gətirib çıxarır. Vergitutma sisteminin belə vəziyyəti, tədiyyəçi üçün ağır yük olmaqla investisiya proseslərini ləngidir və sonda iqtisadi bazislə üstqurum arasında böyük uyğunsuzluğun yaranması ilə nəticələnir.

Vergilər bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Vergilər dövlətin hüquqi və fiziki şəxslərdən aldığı birbaşa əvəzsiz, icbari ödənişlər olmaqla iki mühüm funksiyanı yerinə yetirir:

- 1.Fiskal funksiya
- 2.Tənzimləyici funksiya.

Qeyd edək ki, uzun müddət inzibati-amirlik iqtisadiyyatı şəraitində vergilər iqtisadiyyatın tənzimlənməsində başlıca vasitə olmamış, onlardan yalnız fiskal alət kimi istifadə edilmişdir. Halbuki vergi dərəcələri, vergi güzəştləri iqtisadiyyata güclü təsir vasitələri olmaqla, bütövlükdə geniş təkrar istehsal prosesinin tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Respublikamızın bazar iqtisadiyyatına keçməsi ilə əlaqədar hal-hazırda iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin vergi metodlarından geniş istifadə edilir.

Bütün bunlara görə demək olar ki, hal-hazırda “Vergi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsinin vergi sisteminin inkişafında rolu” mövzusunda dissertasiya işi çox aktualdır.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. Azərbaycan müstəqil bir dövlət kimi bazar iqtisadiyyatı yoluna qədəm qoyduqdan sonra ölkəmizin iqtisadçı alimləri tərəfindən vergitutma problemlərinə həsr olunmuş sanballı əsərlər yazılmış, bu sahədə doktorluq, namizədlik dissertasiyaları müdafiə olunmuşdur. Ə.Ə.Ələkbərov, M.X.Həsənli, A.F.Musayev, Y.A.Kəlbəyev, İ.Rzayev, R.A.Salayev kimi alimlər vergi sisteminin tədqiqatına öz kitablarında ətraflı yer vermişlər. İqtisadi siyasətin tərkibinə

daxil olan vergi siyasətinin öyrənilməsində isə iqtisadçı alimlərdən Z.Səmədzaadə, S.Səfərov, A.Şəkərəliyev, Ə.Əlirzayev və digərlərinin rolu çoxdur.

Dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının vergi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsinin vergi sisteminin inkişafında rolunun müəyyənəşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqat işinin məqsədinə müvafiq olaraq aşağıdakı **vəzifələr** əsas götürülmüş və yerinə yetirilmişdir:

- ❖ Vergi münasibətlərinin formalaşdırılmasının nəzəri-metodoloji əsaslarının elmi metodik ədəbiyyatda qoyuluşunun tədqiq edilməsi;
- ❖ Vergi münasibətlərinin inkişafına retrospektiv baxış sferasında araşdırmanın aparılması;
- ❖ Vergi münasibətləri və onların tənzimlənməsi xüsusiyyətləri;
- ❖ Vergi hüquq münasibətlərinin obyektləri və subyektləri;
- ❖ Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin ümumi xarakteristikasının verilməsi;
- ❖ Azərbaycanda vergi sisteminin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsinin aparılması;
- ❖ Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin hüquqi əsaslarının öyrənilməsi;
- ❖ Vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlər və onun səviyyəsinin ən son statistik mənbələrə dayanaraq qiymətləndirilməsi;
- ❖ Vergi sistemi və vergi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsinə dair beynəlxalq təcrübənin ölkəmizdə istifadə imkanlarının müəyyənəşdirilməsi;
- ❖ Azərbaycan Respublikasında vergitutma mexanizminin iqtisadi inkişafa təsirinin gücləndirilməsi istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi;
- ❖ Müasir şəraitdə vergi sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyənəşdirilməsi.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını iqtisadçı alimlərin vergi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsinə aid edilən əsərləri, vergi sisteminin

səmərəliliyinin artırılması ilə əlaqədar nəzəri və praktiki fikirləri təşkil edir.

Tədqiqat zamanı müqayisə, sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, qruplaşdırma və sair üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin, Vergilər Nazirliyinin məlumatları, Beynəlxalq Valyuta Fondunun Azərbaycanın vergi sisteminə aid məlumatları, internet materialları və sair təşkil edir.

Tədqiqatın obyektini və predmetini Tədqiqatın predmetini Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi, obyektini isə Azərbaycan Respublikasında vergi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi prosesi təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

❖ Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi ətraflı şəkildə xarakterizə edilərək, müasir dövrdə vergi sisteminin inkişaf tendensiyaları, uyğun gəlmiş prinsiplər müəyyənləşdirilmişdir.

❖ Azərbaycan Respublikasında vergi sisteminin hüquqi əsasları tədqiq olunmuşdur.

❖ Azərbaycan Respublikasında vergi münasibətləri, vergi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi tədqiq olunaraq, onların vergi sisteminin inkişafında rolu göstərilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işində Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin xüsusi ilə də vergilərin təkmilləşdirilməsinə, vergi sisteminin fəaliyyətinin səmərələşdirilməsinə dair təklif və tövsiyələrin verilməsini, vergi sisteminin səmərələşdirilməsinin istifadə edilə biləcəyini nəzərə alaraq tədqiqatın praktiki əhəmiyyətini qeyd etmək olar.

Tədqiqat işinin materialları Azərbaycan Respublikasının vergi siyasətinin hazırlanmasında, Vergi Məcəlləsinin təkmilləşdirilməsində geniş istifadə edilə bilər.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən, xülasədən və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, öyrənilmə səviyyəsi izah edilir, dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri, nəzəri-metodoloji əsasları və

informasiya bazası, işin elmi yeniliyi şərh edilir.

Birinci fəsildə vergi münasibətlərinin nəzəri–metodoloji əsasları, tarixi inkişaf mərhələlərinə retrospektiv baxış, vergi münasibətlərinin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri, vergi hüquq münasibətlərinin obyektləri və subyektləri tədqiq olunur.

İkinci fəsildə Azərbaycanda vergi sisteminin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin iqtisadi əsaslarının təhlili, dinamikası və dəyişmə xüsusiyyətləri araşdırılır. Vergi münasibətlərinin mövcud vəziyyəti, hüquqi bazası, həmçinin vergi mühitinin və vergi münasibətlərinin Azərbaycanın vergi sisteminin formalaşmasına təsirinin qiymətləndirilməsinə dair statistik təhlillər yer almışdır.

Üçüncü fəsildə vergi münasibətlərinin səmərəliliyinin artırılması və idarə edilməsinin konkret aspektləri, Azərbaycan Respublikasında vergitutma mexanizminin iqtisadi inkişafa təsirinin gücləndirilməsi istiqamətləri, vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi yolları, vəzifələri müəyyənləşdirilir.

Nəticə və təkliflər vergi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsinin vergi sisteminin inkişafında roluna yönəldilərək, təklif və tövsiyələr verilmişdir.

I FƏSİL. Vergi münasibətlərinin formalaşdırılmasının nəzəri-metodoloji əsasları

1.1 Vergi münasibətlərinin inkişafına retrospektiv baxış

İqtisadi əlaqələrin vacib hissələrindən biri olan vergi münasibətlərinin dərin məzmununun araşdırılması bizdən tarixi analiz etməyimizi tələb edir. Doğrusu məsələni bu perspektivdən dəyərləndirmək sanki eksperiment rolunu yerinə yetirir. Heç bir mükəmməl nəzəri təlim konkret hadisənin tarixini öyrənmədən yaranmamışdır. Vergitutmanın öyrənilməsi də bizdən bu çərçivə daxilində araşdırmanı tələb edir.

Digər bir cəhətdən isə vergiyə xalis iqtisadi hadisə kimi baxılması onun məzmunca kasıblaşdırılması demək olardı. Əslində tarix bizlərə verginin dövlət quruculuğu məsələsinin vacib bir parçası olduğunu göstərir. Bununla yanaşı, vergilər adət-ənənələrin, hüquqi normaların, əxlaqi hisslərin, siyasətin, ictimai davranış qaydalarının, dini mənsubiyyətin daşıyıcısıdır. Vergilər şəxsi maraq və mənafeyin reallaşdırılmasında məsuliyyət hissənin yaradılması və gücləndirilməsidir. Sadalağımız müddəalarsa vergi tarixindən məlum olur.

Bir az sadə görünsə də ilk vergilərin vətəni haradır sualı maraq doğurur. Lakin bu sualın məntiqi bir cavabı vardır. Tarixdə ilk vergilərin vətəni ilk dövlətlərdir. Vergi dövlətin mövcudluq amilidir, əslində dövlətçiliyin mühüm bir atributudur [24, s.178].

Qədim Misir, Yunanıstan, Qədim Romanın dövlətçiliyinin tarixinə nəzər salsaq görürük ki, burada tətbiq olunan vergilər dövlətin əmlak cəhətdən gücləndirilməsi aləti olmuşdur. Lakin o da məlumdur ki, ədalət, xalq birliyi, fərdi maraqların ödənilməsi təmin olunmayan yerdə dövlətin güclü olması məntiqdən kənardır. Bu faktlardan da vergi dərəcələrinin bu meyarlara cavab verməsi zərurəti ortalığa çıxmışdır. Xüsusən, təsdiq olunmuşdur ki, vergi dərəcələri ilə dövlətin demokratizmi arasında bilavasitə əlaqə vardır. Dövlətdə demokratiya nə qədər aşağıdırsa, vergilər bir o qədər soyğunçu xarakter daşıyır. Buna görə də XIII əsr görkəmli kilsə xadimi (Kanonist) Foma Akvidiski (1226-1274) vergiləri “Soyğunun izin verilmiş forması”

adlandırmışdır və buna qarşı mübarizə aparmışdır.

Ağır vergi yükü adətən dövlətin müharibələrə hazırlaşdığı və apardığı dövrlərə təsadüf edir. Digər vaxtlarda ümumi vergilər azaldılır və normal səviyyəyə endirilirdi. Bu Qədim Yunanıstan və Roma dövlətlərinin təcrübəsində müşahidə olunan mühüm bir cəhətdir.

Tarixən vergilərin məqsədli xarakter daşması diqqət çəkən nüanslardan biridir. Misal olaraq, orta əsrlərdə Fransanın təcrübəsi göstərir ki, kommunal və yerli vergilər konkret ehtiyacların ödənilməsinə xidmət etmişdir.

XX əsrin əvvəlində vergi siyasətində aparılan islahat Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda yeni vergi sistemi tətbiq etdi və islahat haqqında qanun 1900-cü il iyun ayının 12-də qəbul edilərək, 1901-ci ildən tətbiq edilməyə başlandı. Yeni vergi sistemində görə torpaq üzərinə üç növ vergi qoyuldu: töycü və torpaq vergiləri və zemstvo rüsumu (Zaqafqaziyada 1899-cu ildə yaranmış zemstvo mühafizə dəstəsini saxlamaq üçün alınan vergi).

Dövlət kəndliləri pay torpaqlarından götürdükləri gəlirin 12 faizi qədəri töycü ödəməli idilər, lakin əslində dövlət normadan çox töycü alırdı. Torpaq sahibləri və sahibkar kəndlilərin əldə etdikləri gəlirin 2 faizini torpaq vergisi olaraq ödəyirdilər (sahibkar kəndlilər həmçinin məhsulun 1/10 faizini bəylərə verirdilər). Zemstvo rüsumu bütün kəndlilərdən toplanırdı. Rusiyanın Azərbaycanda tətbiq olunan vergiyə bağlı siyasət və apardığı vergi islahatı nəticəsində kəndlilərin daha amansız istismara məruz qalmasını, həmin illər hətta Qafqaz canişinləri də təsdiq etməyə məcbur olmuşlar.

Azərbaycanda vergi əlaqələrinin yaxşılaşdırılması və təkamülündə AXC vacib bir tarixi rol oynayır. AXC-nin iqtisadi mühitində vacib perspektivlərdən biri maliyyə-valyuta və vergi məsələləridir. Müstəqil dövlətin maliyyə, bank-kredit, vergi sistemini yaratmaq üçün kiçik vaxt ərzində 82-dən daha çox qanunvericiliyə dair layihə düşünüldü və hazırlanmış və ARMM-ya təqdim edilmişdir. İqtisadi platformada vergi haqqında da müəyyən optimal mütərəqqi fikirlərə rast gəlirik. Bu nəticəni çıxara bilərik ki, dövlətin vergiyə dair siyasi addımları bir cəhətdən tutumlu və

səmərəli xüsusi sahibkarlıq, digər tərəfdən güclü siyasi hakimiyyət yaratmağa yönəldilmişdir. Dövlətin vergiyə dair siyasi addımları əslində güclü və çoxmülkiyyətli iqtisadiyyat, sabit hakimiyyət yaratmaq məqsədlərini güdürdü. Büdcəni formalaşdırmaq üçün belə bir prinsip əsas götürüldü ki, əsas gəlir mənbəyi bütün hallarda artan şkala üzrə mütərəqqi gəlir vergisi olmalıdır. Mütərəqqi gəlir vergisi kompaniya və orqanizasiyalarda yaradılan mənfəətin 30,0 faizinə çatdırılırdı. Büdcə daxilolmalarının ikinci mühüm mənbəyi şərab, tütün və xüsusən neft məhsullarından alınan aksizlərdən ibarət idi.

Respublikada maliyyə islahatlarının iki mərhələdə aparılması nəzərdə tutulurdu. Birinci mərhələ özümüzün maliyyə ehtiyatlarımızdan tam istifadə edə bilməyimiz üçün görüşlərin təşkil olunması idi. Bunlarda sonra isə respublikada sabitlik yaratdıqdan, sərhədlərini dəqiq müəyyən etdikdən sonra yaradılan maliyyə-bank sistemi vasitəsi ilə ölkənin maliyyə quruluşunun təkmilləşdirilməsinə diqqət yetiriləcəkdi. Hər iki mərhələdə maliyyənin əsas məqsədi dövlətin gəlirlərini artırmaqdan, pozulmuş pul tədavülünü qaydaya salmaqdan onun iqtisadiyyatın artımına təsirini gücləndirməkdən ibarət idi.

Azərbaycanda vergiyə dair siyasi addımların formalaşmasında keçmiş sosializm də vacib rola sahibdir və dövlətin vergiyə dair siyasi addımları kapitalizm quruculuğunun müxtəlif mərhələlərində həll olunan məsələlərə uyğun təşkil edilmiş və formalaşmışdır. Proletariat diktaturası qurulduqdan sonra vergilərdən burjuaziyanın iqtisadi gücünü sarsıtmaq üçün nisbətən çox istifadə edilmiş və ilk keçid dövründə vergiqoyma quruluşu və dövlətin vergiyə dair siyasi addımların əsas perspektivləri şəhər və kəndlərdə sahibkarlıq ünsürlərinin məhdudlaşdırılmasına yönəldilmişdir. Sosializmdə vergilər ölkə qazancının bir qisminin bölgüsü vasitələrindən olaraq işlədilirdi. İstehsal vasitələri üzərində dövlət mülkiyyətinin olması dövlətə ölkə qazancının gəlirin birbaşa bölgüsünü həyata keçirməyə və sosialist təsərrüfatının gəliri hesabına dövlət büdcəsi gəlirinin böyük hissəsini öz hesabına təmin olunmasını mümkün qılırdı.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra, əsasən son bir

neçə ildə əlverişli vergi-yığma quruluşunun yaradılması və ölkə daxilində tətbiq olunan vergiyə dair siyasi addımların inkişaf etdirilməsi barəsində bəzi əsaslı dəyişikliklər olmuş, modern tələblərə, həm də beynəlxalq standartlara uyğun olan Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi düzəldilmiş, qəbul olunmuş və bir neçə dəfə ona vergi verənlərin mənafeyini güdən əlavə və dəyişiklərlə formalaşmışdır.

Bu günlərdə ölkəmizin iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək yönündə atdığı addımlar əsasən iqtisadi artımı hədəfləməkdir. İqtisadiyyatı inkişaf etdirmək yönündə atdığı addımların müvəffəqiyyət qazanması üçün dövlət müxtəlif iqtisadi tənzimlənmə üsullarından yararlanır ki, fikrimizcə, bunlardan ən başlıcası iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsidir. Çünki, ölkədə planlaşdırılmış iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək yönündə atacağı addımlar icraya başlamadan bazar mexanizminin düzgün işləməsinə nail ola bilməz. Bu səbəbdən dövlət vergilərin əsas funksiyası olan tənzimləmənin köməyi ilə iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək yönündə atılan siyasi addımlar stimullaşdırıcı və məhdudlaşdırıcı vəzifələrini həyata keçirməlidir.

İnteqrasiya şəraitində bütün ölkələrdə vergilərin müəyyən edilməsinə və hansı dərəcələrlə yığılmasına diqqət yetirilir. İndiyə qədər bütün ölkələrin qazandığı iqtisadi təcrübəyə baxsaq görürük ki, vergi dərəcələrini aşağı salmaqla, eyni zamanda vergi ödəyicilərinin sayını artırmaqla istənilən vergiyə əsasən gəlirləri artırmaq mümkündür.

Məsələn, Avropanın qərbindəki ölkələrdə vergi dərəcəsinin miqdarına görə vergi ödəmələrindən daxilolmaların elastikliyi prinsipi tətbiq olunur. Həmin asılılığın araşdırılması zamanı aşağıdakı nəticə ortaya çıxır : vergi miqdarlarının lazımı səviyyəyə qədər azaldılması nəticəsində vergi daxilolmalarının artımı ilə vergi qoyma dərəcələrinin azalma ölçüləri arasında elastik asılılıq başlayır [15,s.71]. Lakin vergi dərəcələrinin yüksək olmasından şikayət edənlər bilməlidirlər ki, onların ödədiyi vergilərin çox hissəsi müxtəlif üsullarla onların özlərinə qayıdır. Sərhədlərin müdafiəsi, ictimai asayişin mühafizəsi, əhaliyə göstərilən təmənnasız məktəblər, universitetlər və xəstəxanalar və.s, ekologiyanın qorunması və nəhayət iqtisadiyyatın müsbət yöndə dəyişdirilməsinin aparılması vergilərin yığılmasından birbaşa asılıdır.

Uzun illər boyu vergilərə iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək yönündə atılan siyasi addımların vacib aləti kimi deyil, yalnız dövlət büdcəsinin gəlirlərini formalaşdıran vasitə kimi baxılmışdır. Lakin vergilərin funksiyalarını yalnız fiskal məqsədlərlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Belə ki, düzgün qurulmuş vergi strategiyası vasitəsi ilə dövlət təkrar istehsal prosesini tənzimləyə, maliyyə sabitliyinə, ən başlıcası isə iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların həcmi artırmağı bacara bilər.

Dünya ölkələrinin hər birindəki kimi, ölkəmizdə də vergi quruluşunun qarşısına qoyulan tələblərdən biri tətbiq olunan vergilərin həm sayının, həm də dərəcələrinin uzun müddət ərzində sabit qalmasıdır. Çünki sahibkarların yaxın illərdə qazanc və gedələrinin düzgün proqnozlaşdırılması bu amildən çox asılıdır. Sadəcə bu situasiyada onlar həm hasilat, həm də ictimai infrastruktur üçün investisiya proqramını hazırlamaq imkanını əldə edirlər. Bir neçə halı nəzərə alsaq, Azərbaycanda bu iş çox uğurla tətbiq olunur.

Vergi quruluşunun sabitliyi isə ölkə büdcəsinin qazanc və məxariclərinin tarazlığını ayaqda saxlayır ki, bu da Azərbaycanda azad sosial-iqtisadi addımların atılmasına vacib təkan verir. Vergi sisteminin dayanıqlı olması xarici iş adamlarını da narahat edən məsələlərdəndir. Xarici investorları güzəşt və imtiyazlardan nisbətən artıq vergi quruluşunun qeyri-sabitliyi narahat edir. Baxmayaraq ki, bu sektorda da hökumətimiz tərəfindən mütərəqqi işlər görülmüş, dünyanın bəzi ölkələri ilə müqavilələr və sazişlər bağlanmışdır ki, bununla da investisiyaların qorunması təmin olunmuş, qazanclara və mülkiyyətə görə ikiqat vergitutma aradan qaldırılmış, vergi rejiminin sabitliyi bərqərar olmuşdur.

Ödəyiciləri rahat olmağa izin verməyən faktorlardan biri də Azərbaycanda vergi yükünün nisbətən yüksək olmasıdır. Vergi yükü - vergi ödəyicilərindən alınan verginin həcmidir və bu yük əvvəla vergi ödəyicilərinin mənfəətinin səviyyəsindən birbaşa asılıdır.

Düzdür bəzi tədqiqatçılar öz elmi əsərlərində Azərbaycanda qazanc vergisi miqdarının maksimum həddinin 25%, birinci dünya ölkələri olan Danimarkada 60%, Fransada 48%, Almaniya da 45% olduğunu qeyd edirlər. Amma unutmamalıyıq ki, bu

ölkələrdə fiziki şəxslərin qazanlarının səviyyəsi bizdən dəfələrlə çoxdur və vergi dərəcəsinin yüksəkliyi, həmçinin vergi yükünün ağırlığı onlara o qədər də ciddi təsir etmir. Misal olaraq: İsveç Krallığında vergi quruluşu elə yaradılmışdır ki, ödəyicilər öz qazanlarının yarısından çoxunu dövlətə vergi şəklində ödəyirlər, əvəzində saysızhesabsız iqtisadi sosial problemlər vergilər hesabına öz yoluna qoyulur və maraqlar balansı qorunmuş olur.

Vergi yükünün səviyyəsi Azərbaycanda 14,2% Almaniyada 23,2%, Avstriyada 29,8%, Belçikada 33,3%, Böyük Britaniyada 30%, Çexiyada 21,5%, Danimarkada 48,7%, Estoniyada 21,6%, Yunanıstanda 25,5%, İspaniyada 23,2%, İtaliyada 29,4%, Fransada 29%, Latviyada 27,8%, Hollandiyada 24,8%, Polşada 20,3%, Portuqaliyada 24,3%, Finlandiyada 32,4% təşkil edir [19,s.151]. Ümumilikdə isə keçmiş faktlar və tarix göstərir ki, vergi miqdarının artması, vergi dərəcələrinin qaldırılması, güzəşt və imtiyazların ləğv edilməsi əvvəlcə vergi sisteminin səmərəliliyini artırır, sonradan isə getdikcə büdcə gəlirlərinin miqdarının azalması ilə nəticələnir. Ona görə ki, ödəyicilərin əksəriyyəti vergi yükünün ağırlığını aşağı salmaq üçün müxtəlif qeyriqanuni vasitələrdən istifadə etməklə vergidən yayınmağa çalışırlar. Bu zaman büdcə gəlirlərinin itkiləri əvəzəlməz olur. Ümumən təcrübələrə nəzər salsaq görürük ki, ödəyicilərdən alınan vergilər bunun ümumi gəlirinin 30-40%-indən artıq olanda iqtisadiyyatın fəallığı azalır, iqtisadiyyata edilən investisiyaların miqdarı azalır. Hazırda Azərbaycanda vergi ağırlıq səviyyəsi 30%-i ötmür. Bununla belə verginin azaldılması istiqamətində tədbirlər görülməlidir.

Vurgulamaq lazımdır ki, vergi yükünün ağırlaşdırılması və ya yüngülləşdirilməsi Vergi Məcəlləsində edilən dəyişikliklərdən birbaşa asılıdır. Hazırda demək olar ki, Azərbaycanın vergilərlə bağlı qanunları sistemləşdirilmiş, vergilərin müəyyən edilmə, toplanma və büdcəyə transfer olunma qaydaları çox sadələşdirilmiş, iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək yönündə atılan siyasi addımların istiqamətləri və vergiyığmanın prinsipləri müasir tələblərə uyğunlaşdırılmışdır. Qanunvericilikdə güzəştlərə geniş yer verilmişdir. Bu güzəştlər bütün ölkələrdə vergi quruluşunun vacib bir hissəsini tutur. Hüquqi nöqtəyi nəzərindən güzəşt ciddi surətdə

təyin olunmuş situasiyalarda fəaliyyət göstərən xüsusi normadır. Bu nöqteyi nəzərdən vergi qanunvericiliyində güzəştlərin təyin olunması, bilavasitə vergi yükünün yüngülləşdirilməsinə xidmət edən mexanizmlərdəndir. Hazırda fəaliyyət göstərən vergi idarə üsulunda, bir sıra vergi formaları əsasında güzəştlər müəyyən edilmiş, ədalətli və çevik vergi idarə üsulunun yaradılması istiqamətində mütərəqqi addımlar atılmışdır.

Vergi sistemi anlayışı vergilərin əmələ gəlməsi və tərəqqisi nəticəsində təşəkkül tapmışdır. Vergi dedikdə, ödəyicilər ilə dövlət gəlir cədvəlinin qarşılıqlı maliyyə münasibətləri nəzərdə tutula bilər. Həmin vaxt maliyyə ehtiyatlarının dövlət büdcəsində konsentrasiyası müşahidə olunur ki, sözügedən fəaliyyəti vergi sistemi öz vəzifə, forma, üsul və ya şərtləri ilə tərəqqi etdirir və konkretləşdirir.

Vergi xidməti sektorunda ən mütərəqqi irəliləyiş isə məhz 2000-ci il fevral ayının 11-də Baş Dövlət Vergi müfəttişliyinin bazasında ölkənin vergi siyasətinin tətbiqi və vergitutma sektorunda dövlət monitorinqini təşkil edən İcra hakimiyyəti idarəsi Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin əsasının qoyulması olmuşdur. Vergilər Nazirliyi yaradıldığı gündən iki il müddətində beynəlxalq Maliyyə təşkilatları, yerli və əcnəbi vəzifəli mütəxəssislərlə birlikdə AR Vergi Məcəlləsinin hazırlanmasına və 2001-ci il müddətində qəbuluna yiyələnmişdir. Sözügedən müddətdə Vergi Məcəlləsinin təsdiq olunması çox təqdirəlayiq irəliləmə idi. Çünki vergi sahəsində aparılan islahatların uğurlu davamını bərpa etmək məqsədilə vergi qanunvericiliyindəki pərakəndəlik və ziddiyyətlər aradan qalxmalı idi.

Ümumilikdə 221 maddəni və 4000-dək müddəanı özündə birləşdirən Vergi Məcəlləsi dəfələrlə dəyişdirilmişdir ki, bu dəyişikliklər nəticəsində vergi sistemi sadələşdirilmiş, vergi ödəyicilərinin mənafeələrinin qorunması, vergi inzibatçılığının yaxşılaşdırılması və vergidən imtina etmənin aradan qaldırılması sahəsində bir çox təkmilləşdirmə işləri aparılmışdır. Hal-hazırda Azərbaycanın Vergi qanunvericiliyi Avropa Birliyinin VI Konvensiyasına uzlaşdırılmış qanunvericilikdir və beynəlxalq normalara uyğundur.

1.2 Vergi münasibətləri və onların tənzimlənməsi xüsusiyyətləri

Respublikamızın modern vergi idarə üsulu əsasən 1991-1992-ci illər ərzində, yəni bazar iqtisadiyyatı ilə yerini dəyişməsi və təyinatlı iqtisadi yeniliklər dövründə formalaşmışdır. Vergi sistemində qarşılıqlı əlaqələrin nizamlanması təcrübəsinin olmaması, respublika ərazisindəki iqtisadi və sosial böhran, vergi idarə üsulunun təşəkkül etməsinə birbaşa təsir göstərmişdir. Ölkəmizdə hazırki vergi idarə üsulu xarici dövlətlərin təcrübəsi əsasında yaradılmışdır. Buna görə də respublikamızın vergi sistemi ümumi strukturuna və qurulması prinsiplərinə görə beynəlxalq standartlara uyğundur.

1990-1993-cü illər ölkə ərazisində bazar iqtisadiyyatının istəklərinə müvafiq olan vergi idarə üsulunun təşəkkül etməsi müşahidə edilmişdir. Bu dövrdə vergi sistemində əhəmiyyətli yeniliklər edilmişdir. Sözügedən yeniliklərdən biri də 1992-ci ildə istehlak vergisinin növü olan əlavə dəyər vergisinin tətbiq olunmasıdır. Əlavə dəyər vergisi həyata keçirildikdən sonra ölkəmizdə dövriyyə vergisinin alınması dayandırılmışdır. Bu verginin tətbiqi ilə respublika ərazisində gəlir cədvəli mənfəətinin təşəkkül etməsində dolayı vergi sisteminin iştirakı strateji səviyyədə artmışdır.

Vergilərin tənzimləyici rolu onun özünün də (vergitutmanın) tənzimlənməsini tələb edir.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsində daha yüksək rol oynayan vergitutmanın özünün tənzimlənməsində prinsiplərdən əsası vergi dəyərinin müəyyən edilməsində sadəlik və şəffaflıq prinsiplərinə riayət edilməsidir. Bu prinsiplərin əhəmiyyəti odur ki, vergi sistemi çətin, mürəkkəb olmayaraq, anlaşılan tədbirlərə söykənməlidir. Vergilərin hesablanması mərhələsində şəffaflıq, sadəlik əsas götürülməlidir və monitoring idarələrinin göstərdikləri fəaliyyət cüzi xərclə yerinə yetirilməlidir. Vergi idarəetmə üsulunda əgər aydınlıq və sadəlik prinsipi təmin edilməzsə, onda ölkədə olan qanunlardakı anlaşılmaqlar nəticəsində bir sıra xoşagəlməz hallar, sosial gərginliklər meydana çıxıb bilər, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi məsələsi isə az səmərəli olar. Hazırda ölkəmizdəki vergitutmanın

təşkil prinsipləri təkmilləşmiş bazar iqtisadiyyatına sahib olan dövlətlərin praktikasına söykənir. Amma, büdcə vergi sistemindəki çatışmamazlıqlar vergitutmanın təşkil prinsiplərində çatışmamazlıqlardan xəbər verir. Vurğulamaq lazımdır ki, vergitutmanın prinsipləri işlənilib hazırlanarkən respublikamızın iqtisadiyyatının və ölkəmizin milli xüsusiyyətləri, sahələr arasında olan nisbətlər və onların inkişaf mərhələsi kimi faktorlar qeyd edilməlidir. Vergitutmanın ədalətlik prinsipinin inkişafında və reallaşdırılmasında respublika ərazisində həyata keçirilən vergi məcəlləsinin daşdığı vəzifə mühümdür. Nəticədə, hazırki Vergi Məcəlləsinin vergi idarəetmə üsulu və vergitutmanın prinsiplərinin praktiki baxımdan reallaşdırılmasında əsas rol oynayır. Sözünl əsl mənasında vergi sistemindəki dəyişikliklər və Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin özü birbaşa ədalətlik prinsipinə söykənməlidir, ayırmalarının hesablanması gələcək dövrün xərclərinin uçotu, kreditə görə faizinin və s. uçotun yeni qaydaları müəyyən olunmalıdır. Ancaq, vergi sistemində və maliyyə menecmentində dəyişiklikləri uyğunlaşdırmaq hər zaman mümkün olmadığından, vergi yükünün fərqli variantlarını qiymətləndirmək məqsədilə Vergi Məcəlləsindən əlavə xərclərin tərkibi barəsində nizamnamənin təsdiq edilməsi də məqsədəuyğun olar. Vergilərin tənzimləyici təsiri sadalananlara tabe olur.

Əlbəttə, lazımi hüquqi təminat olmadan iqtisadi metodlarla tənzimlənen bazar iqtisadiyyatı ilə yerdəyişmə qeyri-mümkündür. Nəticədə, yenə də ölkədə vergi ödəyicisinin dövlətlə münasibətlərinin (xüsusən də sahibkarlıq sferasında) normativ bazası tam formalaşmamışdır. Sözügedən sektorda tətbiq edilən fərqli səviyyəli normativ aktlar həm mahiyyətə, həmçinin səlahiyyət baxımdan xeyli çatışmamazlıqlara və boşluqlara malikdir. Belə çatışmamazlıqlar mülki və iqtisadi münasibətləri olduqca çətinləşdirir, iqtisadi subyektlərdə inamsızlıq yaradır və son olaraq inkişafımızı ləngidir, iqtisadi tənzimləməni də çətinləşdirir.

Qabaqcıl dövlətlərin praktiki fəaliyyəti müəyyən edir ki, ölkənin fiskal siyasətində ən vacib sistemləşdirilmiş qanunvericilik aktlarından biri olan səlahiyyətli və fiziki şəxslərin müxtəlif dərəcəli büdcələrə icbari ödənişlərinin hüquqi əsaslarının

və şərtlərinin müəyyən edilməsidir. Bu zaman Verginin Məcəllə konsepsiyası, onun maddələrinin əsaslandırılması ölkədə formalaşmış iqtisadi fikirlərin məntiqliliyini, məhsuldar qüvvələrin inkişaf göstəricilərinin və istehsal münasibətlərinin rolunu göstərir. Sözügedən qanunların toplusu kimi bilinən Vergi Məcəlləsi iki hissədən ibarət olur: kompleks və özəl hissələr. Bunların hər ikisi iqtisadiyyat üçün əsas rol oynayır.

Məcəllənin xüsusi hissəsinin müddəaları istənilən dəqiq vergi növünün, icbari ödəmələrin hesablanma, ödənilmə şərtlərini və başqa parametrlərini tənzimləyir.

Ümumi hissəsi isə ölkənin vergi sisteminin iştirakçıları olan şəxslərin səlahiyyət və funksiyalarını müəyyən edir. Ümumi hissəsinin maddələrində ölkəmizdə birinci dəfə vergitutma ilə əlaqədar olan mühüm mahiyyət və hadisələrin izahı verilir.

İstənilən dövlətdə vergi idarəetmə üsulu dedikdə, Vergi Məcəlləsinə müvafiq tətbiq edilən vergi formalarının hamısının toplusu nəzərdə tutulur. Nəticədə, ölkənin quruculuğunun inkişafı və formalaşmasının dəyişməsi həmişə vergi sisteminin yeniləşməsi ilə müşayiət olunur [9, s.75].

Yuxarıda sadalananlardan da məlum olur ki, vergi idarəetmə üsulu ilə Vergi Məcəlləsi arasında yaxınlıq mövcuddur. Nəticədə, Vergi Məcəlləsi ilk öncə vergi idarəetmə üsulunu inkişaf etdirmək, vergilərin legitimliyinin mühüm mövzularını nizamlamaq və vergi hüququnun əsas məsələlərinin çözülməsinə ümumi yanaşmanı təşkil etmək məqsədilə qruplaşdırılmış qanunvericilik protokolu rolunu oynayır.

Vergi sistemi isə ümumilikdə götürüldükdə, hazırki Vergi Məcəlləsinin xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşdirilir və vergilərin növlərini, prinsiplərini, onların tətbiq edilmə üsullarını, dərəcələrini, vergi monitorinqinin tətbiqini və o cümlədən vergi nizamnaməsinə əməl edilmədiyinə görə gözaltına alınma üsullarını göstərir. Deyilənlərin hamısı isə vergilərin tənzimləyici rolunu müəyyən edir. Bəzi dövlətlərdəki kimi ölkəmizin təcrübəsi də məhz bunu tələb edir və təsdiqləyir. Müxtəlif dövlətlərin sosial-iqtisadi şəraitində, yaxud istənilən dövlətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində fərqlər olsa da, qoyulan vergilərin mahiyyəti və məqsədi

cəhətdən onlar bir-birinə çox bənzər, oxşar olurlar. Bu səbəbdən də hərbi, yaxud sülh şəraitində yaşayan eyni bir ölkədə yığılan vergilərin növü və ağırlığı arxasında fərqlər olacağını gözləmək təbiidir. Məsələn, yuxarıda da göstərdiyimiz kimi, ABŞ və bəzi başqa ölkələrdə ƏDV tətbiq olunmur. ABŞ şəraitində tətbiq edilə bilən və özünü doğruldan bu xüsusiyyəti eyni ilə başqa ölkələrin də istifadə etməsi qeyri-mümkündür, sözügedən xüsusiyyət özünü hər yerdə doğrulda bilməz. Yaxud əslində hərbi şəraitə bənzər bir vəziyyətdə yaşamağa məcbur olan, hərbi xərclərin nisbətən yüksək olması istənilən Azərbaycanın modern şəraitində vergi yükünün ağır ola biləcəyini də gözləmək təbiidir. Doğrudur, hazırda bu vergi yükü çox da ağır deyil, mövcud vəziyyətlə bağlı müvəqqəti dözülməlidir və qeyd edilənlər fəvqə qəbul görünməməlidir. Deməli, dəqiq sosial-iqtisadi, hərbi və s. şəraitlə əlaqədar vergilərin növündə, yaxud ağırlığında da fərqlər olması, yəni konkret mühitə müvafiq olaraq vergitutmanın tənzimlənməsi qanunauyğun bir haldır. Eyni fərqləri istənilən dövlətin indiki inkişaf mərhələsində yaşayan, lakin aldığı gəlirlərə görə seçilən müxtəlif vətəndaşlar, səlahiyyətli və fiziki şəxslər barəsində də söyləmək olar.

Onların ödədikləri vergilərin növləri və həcmi arasında fərqlər olmasa, onda bu vergitutmanın düzgün tənzimlənmədiyini, verginin bütün hallarda şəraitlə adekvat olmadığını göstərərdi. Güzəştlərin, rüsumların və s. tətbiq edilməsində, onun tənzimlənməsində də belə fərqlərin nəzərə alınması zəruri bir qanunauyğunluqdur.

Misal üçün, Azərbaycanda «dövlət hakimiyyəti idarələri, gəlir cədvəli birlikləri və bələdiyyə idarəetmə orqanları, Milli Bank və onun təşkilatları, ölkənin təsisatları və sağlq problemi olanlar ictimai birlikləri mülk vergisini vermir». Bu qanunun pozulması bütün vergi sistemi üçün ciddi bir qüsür hesab edilməlidir.

Göstərilən fərqlərə uyğun qəbul edilən vergi hüququ vergi idarəetmə üsulunun gördüyü işlərin təşkilati-hüquqi prinsiplərini müəyyənləşdirir, müxtəlif vergi formalarının hesablanması metodikasını formalaşdırır. Bütün bu proseslərin cəmiyyətin ümumi gəlirlərinin həcmi ilə reqlamentləşdirilməsindən, siyasi qüvvələrin vəziyyətindən asılı olmasına baxmayaraq, qanunverici orqanlar vergi islahatlarının

keçirilməsi zamanı obyektiv bazar qanunlarının tələblərini və vergi ödəyəninin gəlirini nəzərə almalı, vergini bu xüsusiyyətə uyğun tətbiq etməlidir.

Dövlətlərin vergi idarəetmə üsulu bir sıra prinsiplərə uyğun olaraq formalaşırlar. Onların bəziləri vergi münasibətlərinin əsasını məkan və zamandan asılı olmayaraq müəyyənləşdirirlər. Digərləri isə vergi idarəetmə üsullarının yaradılması və tətbiqinin əsaslarını konkret ölkə və konkret tarixi şəraitlə müəyyənləşdirirlər.

Bu səbəbdən də vergitutmada ciddi məsələlərdən biri də modern mühitdə respublikamızın vergi idarəetmə üsulunun əsas prinsiplərinin təyin olunmasıdır ki, bura da aşağıdakılar aiddir: istənilən səlahiyyətli və fiziki şəxs hazırda olan qanunvericiliyə uyğun olaraq vergi ödəməlidir; vergilər dövlətin və cəmiyyətin inkişafının maliyyə ilə təmin edilməsi üçün tətbiq edilir; vergilər siyasi, etnik və digər kateqoriyalardan asılı olmayaraq tətbiq edilir; vahid iqtisadi siyasətə məkana və Azərbaycanın vergi idarəetmə üsuluna zidd olan vergilər işlədilməz. Sözügedən qaydaları pozan fiziki və səlahiyyətli şəxslər cinayətə yol vermiş olurlar.

Hazırda ölkəmizdə fəaliyyətdə olan vergi sisteminin prinsipləri dolğun məzmunlu olmaqla, həm klassik fikirlərə, həm də beynəlxalq praktiki fəaliyyətə görə dəyərləndirilir. Vergi sisteminin müasir prinsiplərinin heç biri milli və dini ayrıseçkiliyə yol vermədən yalnız vahid iqtisadi amillərə əsaslanır. Halbuki, bir sıra tərəqqi etmiş və humanist hesab etdiyimiz bir çox ölkələrdə vergitutma və əmək haqqının hesablanması etnik və milli, dini baxımdan ayrıseçkiliyə yol verilir. Bir misal olaraq, Almaniyanın, Avstriyanın, Baltikyanı ölkələrin, ABŞ-ın bir sıra ştatlarında olan və s. vəziyyəti nümunə göstərə bilərik.

Modern mühitə müvafiq, məqsədəuyğun təşkil edilmiş və konkret tətbiq olunan vergi idarəetmə üsulu iqtisadiyyatın tərəqqisində əsas təkan verən amil kimi çıxış edə, respublikanın xeyli sosial-iqtisadi məsələlərinə aydınlıq gətirə bilər. Məsələn:

- Ölkədəki geniş biznesin və fiziki şəxslərin əmanətlərinin investisiyaya istiqamətlənməsinə imkan yaratmaqla təzə ofislərin fəaliyyət göstərməsi və işsizliklə mübarizə;
- elmi-texniki araşdırmaların, fundamental araşdırmalara təkan vermək

metodu ilə ölkədə emal edilən malların rəqabətliliyinin təmin edilməsi;

- proteksionist siyasətini yürütməklə kapitalın sektor və bölgə axınını stimullaşdırmaq;
- ekzogen kapitalın üzvlüyü ilə birgə şirkətlərin əsasının qoyulmasını stimullaşdırmaq;
- müxtəlif təbəqəli əhəlinin sosial ehtiyaclarının qarşılmasını stimullaşdırmaq.

Başqa dövlətlərdəki kimi, Azərbaycanın da vergi sistemində mütləq şəkildə xalqın iqtisadi və siyasi inkişafının spesifik xüsusiyyətləri əks olunmalıdır. Bu xüsusiyyətləri real vergi mexanizmi özündə əks etdirməlidir. Müasir vergitutma mexanizmi formalaşdırılarkən aşağıdakı məsələləri nəzərə almaq məqsədəuyğun hesab edilməlidir:

- vergiləri kimlərdən tutmaq, hüquqi yoxsa fiziki şəxslərdən və hansı nisbətdə;
- vergitutmanın, vergi öhdəliklərinin yaranması üçün vacib sayılan istehsal və qeyri-istehsalın bazis göstəriciləri necə olmalıdır;
- hər bir bazis göstəricisindən hansı məbləğdə vergi tutulmalıdır.

Ölkədə müasir vəziyyətə adekvat olan vergi sisteminin təşkili şərtlərindən asılı olaraq, istənilən ölkədə əsas vergi bazasının seçilməsinə aşağıdakı yanaşmalar mövcuddur:

- istehsal nəticələrinin vergiyə cəlb edilməsi;
- renta əsasında formalaşan vergilər (dağ, torpaq, meşə və s.);
- ticarət dövriyyəsinin vergiyə cəlb edilməsi;
- kapitalın, daşınmaz əmlakın vergiyə cəlb edilməsi;
- istehlakın vergiyə cəlb edilməsi.

Müxtəlif tipli vergi növlərinin (birbaşa və dolay) üstünlük təşkil etməsinə tabe olaraq vergiyə cəlb edilmənin xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. İstənilən vergi formasının elmi cəhətdən əsaslandırılması və ictimai həyata daxil edilməsi, vergilərin toplanmasının şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi, vergi nizamnaməsinə əməl edilməməsi zamanı vergi məsuliyyətinin təyin edilməsi - bütün bunlar milli vergi

sistemlərinin yetginliyini xarakterizə edir.

Ölkədəki vergi sisteminin yetginliyini və eləcə də vergitutmanı xarakterizə edən elementlər toplusunun mövcudluğu da ölkə üçün vacib şərtlərdən hesab edilir. Belə ki, elementlərdən birinin çatışmamazlığı sadəcə olaraq ölkədə mükəmməl vergiqoymanın olmamasından xəbər verir. Bu elementlərə misal olaraq: vergitutmanın obyektı; vergitutmanın bazası; vergi ödəmənin qaydası və müddəti; verginin hesablanması üsulu və vergi məzənnəsi və.s göstərmək olar.

İstənilən dövlətdə fəaliyyət göstərən vergi məzənnəsi cəlb edilmə vahidindən əldə edilən vergi miqdarıdır. Vergi təcrübəsində istifadə edilən məzənnələr fərqlidir. Bu məzənnələr vergilərin formasından və yürüdülmən vergi siyasətinin hədəflərinə tabedir.

Praktiki fəaliyyətdə progressiv, proporsional, reqressiv və başqa məzənnələr ayırd edilir. Vergi məbləğinin nə qədər olduğunu müəyyən etməyə tabe olan ortahesablı, ortakütləli, təqribi məzənnələr mövcuddur. Bir sıra vergi üsulları vergilərin məbləğinin müəyyən edilməsində mühüm faktorların istifadə olunmasına görə fərqləndirilir: pilləli, sürüşkən, progressiv və s. Bu metodikalarda vergi məzənnələri cəlb edilmə amilinin və vahidinin başqası ilə əvəz olunması ilə əlaqədardır.

Respublikamızda sahibkarlığın tərəqqisi üçün ƏDV-nin əsasən vacib rolu var. Bu verginin məbləğinin səviyyəsini ölkəmiz üçün xeyli baxımdan normal saymaq mümkündür. Hər bir dövlətdə hazırki sosial-iqtisadi idarə üsulunda vergilər əsas mövqeni təşkil edir, ölkənin hədəflədiyi vəzifələrin həyata keçirilməsində, dövlətin endogen və ekzogen mühafizəsi, maarifin, səhiyyənin və başqa sektorların daxili quruluşunun tərəqqi etdirilməsində vergi idarəetmə üsulu iki nöqtəyi-nəzərdən vacib mövqe tutur:

- 1) sözügedən hədəf çatmaq üçün gəlir cədvəli vəsaiti təsisatlarının təşəkkül etməsində;
- 2) həmin sektorların təkmilləşdirilməsinin stimullaşdırılmasında, sakinlərdə bu məqsədlə maraq oyatma. Sözügedən problemlərin çözülməsi vergi idarəetmə

üsulunun özəlliklərinə, sistemin səviyyəsinə ətraflı şəkildə tabe olur. Ölkənin vergi vasitəsinin özəlliklərini elə seçməli, sistemin işini, vergidəki qanunauyğunluqları elə nizamlamalıdır ki, həm büdcənin mənfəət payı bərpa olunsun, həm də sosial-iqtisadi sektorların tərəqqisinə maraq yaradılsın; səlahiyyətli və fiziki şəxslərin hamısı öz biznes sahələrini tərəqqi etdirməkdən başqa dürüst şəkildə şərtlərə görə vergi borcları qarşılansın və həm də bu şəxslərin vergi sistemində qanunauyğunluğu pozması əngəllənsin.

Bu göstərilən hədəflərə çatmaq üçün aşağıdakı problemlərin həllənməsi şərtidir:

- 1) ölkə öz gördüyü işlər hesabına dövlətin istehsal və qeyri-istehsal və qoruyucu tipli problemlərin həllənməsi tədbirlərini maliyyələşdirmək məqsədilə gəlir cədvəlinə yetəri məbləğdə valyutanın yığılmasını təmin etməlidir;
- 2) dövlətin iqtisadi quruluşunun təşəkkül tapmasında iqtisadiyyatın sosial xarakter daşması üçün mütləq şəkildə quruluşda yeniliklər edilməlidir;
- 3) əməksevərlik və sahibkarlıq fəaliyyətinə təkan vermək, investisiyaların çoxaldılması üçün maddi cəhətdən həvəsləndirmə məqsədilə vergi vasitəsinin və vergi idarəetmə üsulunun nizamlanmasında zəruri inkişaf üsulları tətbiq etmək;
- 4) bütün ölkə üzrə işgüzar sahələrdə məsuliyyətin çoxalmasına yiyələnmək, korrupsiya, vergidən yayınmaq hallarına qarşı ciddi tədbirlər görmək yolu ilə məsuliyyətli intizam sistemi yaratmaq.

Keçid dövrü şəraitində bu məqsədlərə asanlıqla yiyələnmək qeyri-mümkündür, lakin bu göstərilən istiqamətlərdə işləməklə həmin hədəflərə çatacağına şübhə etməmək olar.

Tərəqqi etmiş dövlətlərin praktiki fəaliyyətindən məlumdur ki, istənilən verginin tədricən az, ancaq vergilərin bir çox növünün olması daha uyğundur. Düzdür, uçot işində sözügedən növlərin çox olması bir sıra problemlər yaradır, ancaq sosial dürüstlük şərtində və miqdarca az olmasında səmərəli olması ilə, öz miqdarı ilə sensasiya yaratmır, verginin çox olması daha geniş tədiyyəçilərin öhdəliyinə verilir, nəticədə vergi miqdarı bir az da olsa aşağı düşmüş olur.

Vergi idarəetmə üsulunun və vasitəsinin normal fəaliyyət göstərməsinin və

onların iqtisadiyyatın tənzimlənməsindəki rolunu artırmaq şərtlərindən biri hazırkı istehsal və qeyri-istehsal sistemin möhkəmlənməsinə xidmət edən hüquqi əsasların təkmilləşdirilməsi məqsədilə vergilərin bazar iqtisadiyyatı sistemini möhkəmləndirən hüquqi əsaslarını daha əzmlə inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Nəticədə bu vergi sistemini tənzimləyən hüquqi əsaslarının elə qaydada təkmilləşdirilməsini demək istəyir ki, bu hüquqi əsaslarda edilən dəyişikliklər sisteminin tamlığını pozmasın, qəbul edilən yeni qanunlar (vergi islahatları) ölkənin istehsal və qeyri-istehsal siyasətinin strateji əsaslarına və istiqamətlərinə zərər gətirməsin, onları daha da möhkəmlətsin. Bunun üçün aşağıdakı cəhətlərə göz yetirilməsi mühümdür:

- 1) vergi ödəyənlərin öhdəliyində olan vergi çoxluğunun optimal şəkildə azaldılmasına çalışmaq, ikiqat vergiyə cəlb olunmağa yol verməmək;
- 2) mümkün qədər vergiləri təmərküzləşdirmək və əhəmiyyətli bir gəlir gətirməyən məqsədli vergiləri aradan qaldırmaq üsulu ilə onların miqdarının azaldılması;
- 3) bütün vergi idarəetmə üsulunun və qeyri-vergi tədiyyələri sisteminin vahidliyinə, onların ziddiyyətlərdən azad olmasına, stabilliyinə nail olmaq;
- 4) vergi idarəetmə üsulunun hüquqi təkmilləşdirilməsi təkcə yeni növ vergilərin yaranmasına deyil, həmçinin vergilərin müəyyənələrinin ixtisarına da yönəldilməlidir.

Bu cəhət respublikamızdakı vergi sistemi, ölkənin vergi servisi haqqındakı qanunun Milli Məclis hesabına qəbul olunmuş təlimatlarla üstə-üstə düşür. Məsələn, «dövlət vergi servisi idarələrinin vəzifəsi, şəxslərin intizamlı məsuliyyəti haqqındakı nizamnamə» , «sənəd təftişlərinin aparılması qaydaları haqqındakı nizamnamə » və digərlərini nümunə gətirmək olar [18, s.178].

Vergi idarəetmə üsulunun istehsal və qeyri-istehsal aspektinin ziddiyyətsiz olaraq, düzgün işləməsi üçün onun təkmilləşdirilməsi və formalaşdırılması prosesində müəssisələrlə, təsərrüfat göstəriciləri ilə əlaqələrin harmonikliyinə də xüsusi diqqət verilməlidir.

Bütün bunlar ölkənin vergi siyasətinin qayələrindən birini təşkil etməlidir.

Vergi idarəetmə üsulunun və vergi siyasətinin əsas meyarlarından biri də optimal vergi ağırlığının təyin edilməsidən təşkil olunmuşdur. Sözügedən sektorda dünya vergi praktikasının faydalandığı «Laffer əyrisi»nin, istəklərini xatırlamaq diqqətə layiqdir. 20-ci əsrin II yarısında prof. A.Laffer hesabına müəyyən edilmiş həmin riyazi üsula görə, vergi səviyyəsinin ancaq hər hansı bir səviyyəyə kimi artırılması vergi daxilolmalarının çoxalmasına şərait yaradır. Bu səviyyənin aşılması isə vergi daxilolmalarının aşağı düşməsinə nədən olur, vergidən boyun qaçırılması cəhdləri meydana çıxır, sosial gərginlik, narazılıqlar yaranmağa başlayır.

Sadalanarlardan məlumdur ki, vergi idarəetmə üsulunun təşəkkül etməsi və inkişaf etdirilməsi üçün elə etməliyik ki, respublika ərazisində mövcud bazar iqtisadiyyatı fəaliyyətinin güclənməsinə servis göstərsin. Yəni, vergi idarəetmə üsulunun istehsal və qeyri-istehsal aspektinin dövlət hesabına nizamlanması sərbəst sahibkarlıq təşkilatının güclənməsinə və inkişaf etdirilməsini servis etməlidir. Ona görə ki, sahibkarlıq işləri bu idarəetmə üsulunun ayrılmaz hissəsinə, bu işlə maraqlanan şirkətlər, kəndli təsərrüfatları, ekzogen investisiyalı şirkətlər, birjalar bu idarəetmə üsulunun aparıcı komponentləri sayılır. Respublika ərazisindəki vergi idarəetmə üsulu onların fəaliyyətinə təkan verməli, təzə qurulan şirkətlərdə yüksək məhsul emalına, yeri gələndə növlərin başqaları ilə əvəz edilməsinə və ya böyüdülməsinə iqtisadi təkan verməlidir. Bu sektorda ölkəmizdəki uyğun idarələrin faydalana bilməsi üçün hərtərəfli dünya praktiki fəaliyyəti mövcuddur.

Hal-hazırda respublikada müstəqil sahibkarlığın tərəqqi səviyyəsi yetərincə yüksəlmiş olsa da, həmin sahədə görülməli işlər hələ də çoxdur. Respublikamızda yeni sosial-iqtisadi sistemin inkişaf etməsi özünü müxtəlif iqtisadi sahələrdə göstərir və vergi nüfuzetmələrinin vəziyyətində dəyişikliklərə də səbəb olur.

Vurğulamaq olar ki, vergi idarəetmə üsuluna aid edilən ödəmələrin keyfiyyət tərkibi xüsusi rol oynayır. Konkret vergi formalarının vergi sisteminin tərkibinin və quruluşunun qanunla təsdiqi zamanı «vergi», «rüsüm», «yığım», «qiymət» kimi mühüm anlayışların şərh xüsusi rol oynayır. Həmin anlayışlar arasında olan fərq təcrübədə meydana çıxır və vergi rejiminin fəaliyyətinin

effektivliyinə, vergi yükünün üfqi və şaquli istiqamətlərdə bölüşdürülməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Nəhayət, ödəmələrin tərkibi özü vergi münasibətlərinin təşkili şərtlərini təyin edir və vergiyə cəlb olunmanın tərəqqi etmiş dövlətlərin vergi idarəetmə üsuluna uyğunluğunu göstərir.

İndiki dövr üçün əlverişli sayılan vergi idarəetmə üsulunun əsas mexanizmlərindən biri də vergilərin fərqli xarakterlərinə, xarakterik özəlliklərinə və formalarına görə sistemləşdirilməsi və ya sinifləşdirilməsidir. Vergilərin təsnifləşdirilməsi vergiyə cəlb olunmanı universallaşdırmaq, müqayisə edərək analiz etmək üçün dünya praktiki fəaliyyətinə müvafiqləşdirmək üçün mühüm prinsipdir.

Göstərilən xüsusiyyətlərin adekvat qaydada nəzərə alınması, onların Vergi Məcəlləsində əks etdirilməsi vergi işinin düzgün tənzimlənməsinin əsas əlamətlərindən biri sayılır ki, nəticədə bu istənilən dövlətin sosial həyatında da özünün müsbət əksini tapır.

Beləliklə, müasir ölkələrin təcrübəsindən də məlumdur ki, vergilər istənilən dövlətin iqtisadiyyatının nizamlanmasında əsas texniki vasitə olaraq özünü göstərir. Vergi qoyma ilə vergilərin tutulması prosesində vergi qoyma obyektinin xüsusiyyətləri nə qədər doğru qeydə alınarsa, vergi və verginin səviyyələri, çoxluğu mülkə, mənfəətə və s.-yə hansı dərəcədə müvafiq qoyularsa, verginin əldə edilməsi və sosial olaraq son vəziyyəti də həmin dərəcədə pozitiv olar, situasiya yaratmaz. Misal üçün, ABŞ-da sözügedən faktorları qeydə alaraq, 1986-cı ildə respublikada əhəmiyyətli vergi islahatı aparıldı ki, nəticədə bu həminlə ilə qədər yaradılan vergi idarəetmə üsulundakı ədalətsizliklərə son qoydu. Ona görə ki, daha öncə olan idarəetmə üsuluna görə imkanlı şəxslərin bir qismi fərqli hüquqi qaydalardan faydalanaraq, vergi ödəmirdi. Nəticədə, əhali arasında vergi olmadan normal yaşamaq qeyri-mümkün olduğu kimi, verginin əhali arasındakı və iqtisadiyyatdakı nizamlayıcı vəzifəsini inkişaf etdirmədən onu hazırki mühitə daha adekvat etmədən də yaşamaq qeyri-mümkün olar. ABŞ kimi böyük ölkənin praktiki fəaliyyəti də bunu bir daha aşkara çıxarır.

Vergilərin nizamlayıcı vəzifəsinin inkişaf etdirilməsi isə vergi səviyyəsinin,

vergi formalarının dəqiq obyektə müvafiqliyinin təmin edilməsini istəyir. Bu nizamlama həm də ikili vergiqoymaya da şamil edilir. Bəzi dövlətlərin ABŞ, Kanada, Yaponiya, Böyük Britaniya, Rusiyanın bu sektorda qazandıqları praktiki imkanlar daha qeyri-adi hesab edilir. Bu səbəbdən də, həmin dövlətlərin təcrübəsi konkret şəkildə öyrənilməli, ölkəmizə uyğun şəkildə tətbiq edilməlidir.

1.3. Vergi hüquq qarşılıqlı əlaqələrinin obyektləri və subyektləri

Vergi hüquq qarşılıqlı əlaqələrinin subyektlərini 4 yerə bölmək mümkündür:

1. Vergi ödəyiciləri - təsərrüfat (iqtisadi) fəaliyyətinin subyektləri olan fiziki və hüquqi şəxslər, hüquqi şəxs, o cümlədən xarici səlahiyyəti olan şəxsin fialialları və nümayəndəliyi, yəni qanunla həm dövlət vergilərini, həmçinin bələdiyyə vergilərini ödəmək vəzifəsi qoyulan hər hansı şəxslərdir.

2. Dövlət orqanları - dövlət vergilərini müəyyən etmək, onların ödənilməsini tələb etmək və ödənilməsinə nəzarəti həyata keçirmək, habelə vergi hüquq pozuntularının qarşısını almaq üzərində təhqiqat və istintaqı aparmaq səlahiyyəti olan dövlət idarələri.

3. Yerli idarələr – bələdiyyə vergilərini tətbiq etmək, onların yerli büdcələrə yığılmasını həyata keçirmək və ödənilməsinə nəzarət etmək səlahiyyəti qanuni olaraq təyin olunmuş bələdiyyə idarələri.

4. Vergilərin verilməsi ilə bağlı olan şəxslər - vergi ödəyiciləri olmayan, lakin qanuna əsasən vergilərin hesablanmasına və büdcəyə keçirilməsinə, vergi orqanlarına müvafiq məlumatın verilməsinə görə cavabdehlik daşıyan, həmçinin vergi monitorinqi keçiriləndə köməklik göstərən şəxslər: vergi agentləri, banklar və başqa kredit verən sahələr, ekspertlər və sairə.

Vergi ödəyənlər. Vergi ödəyiciləri vergilərin məbləğinin təyin olunması, verilməsi və büdcəyə köçürülməsi üzrə vəzifələrlə əlaqədar vergi hüquq münasibətləri subyektlərinin əsas və ən geniş kateqoriyasıdır.

Vurğulamaq olar ki, vergi ödəyicisi – Azərbaycanın Vergi Məcəlləsinə müvafiq olaraq təyin olunmuş vergitutma amillərindən vergini verən hər hansı şəxsdir. Mülki

Məcəllədə şəxs anlayışı fiziki və səlahiyyətli şəxslər mənasında qeyd olunub, Vergi Məcəlləsi isə bütün bunlarla yanaşı beynəlxalq təşkilatları da nəzərdə tutur, həmçinin səlahiyyətli şəxslərin və beynəlxalq təşkilatların, bəzi situasiyalarda fiziki şəxslərin də səlahiyyətli şəxs olmayan filialları, nümayəndəlikləri və digər bölmələrini təşkil edir.

Vergi Məcəlləsinə müvafiq olaraq fiziki şəxslər Azərbaycan dövlətinin sakinləri, xaricilər və vətəndaşlığa sahib olmayan şəxslərdir. Hüquqi şəxs dedikdə isə həm Azərbaycanın hüquqi şəxsləri, başqa sözlə Azərbaycanın Ədliyyə Nazirliyində dövlətin qeydiyyatına düşmüş, həmçinin digər dövlətlərin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq səlahiyyətli şəxs statusunu almış şirkət və qurumlar başa düşülür.

Hal-hazırda sahibkarlıq fəaliyyəti beynəlxalq olaraq tanınır və sərbəstdir. İnsanlar qanunla qadağan olunmayan sahibkarlıq fəaliyyətini istənilən formada - fərdi üsulda və yaxud müəssisə yaratmaqla təşkil etmələri mümkündür. Azərbaycan dövlətinin sakinləri həm öz ölkəsində, eyni zamanda başqa dövlətdə fəaliyyət göstərərək mənəfət qazanır, bunun üçün xarici vətəndaşlar və xarici təşkilat və müəssisələrlə işgüzar əlaqələr yaradırlar. Həmçinin xarici vətəndaşlar və xarici müəssisələr həm özləri birbaşa, həm də birgə müəssisələr və öz nümayəndəlikləri vasitəsilə ölkəmizin ərazisində işləyir və mənəfət qazanırlar. Əcnəbilərin hər biri Vergi Məcəlləsində düşünülmüş situasiyalarda və formada vergini ödəmək vəzifəsini daşıyırlar.

Adətən vergi ödəyiciləri anlayışları Mülki Məcəllədə verilmiş fiziki və səlahiyyətli şəxslərə bölünürlər. Həmçinin vergi qanunvericiliyində fiziki və səlahiyyətli şəxslər, bu şəxslərin filialları və nümayəndəlikləri müxtəlif meyarlara əsasən vergi ödəyənlərin müxtəlif sinifləri üzrə qruplaşdırılır. Belə qruplaşma vergitutmanın ayrı-ayrı növləri və metodları, vergi ödəyicilərinin uçota alınması qaydaları, habelə vergi güzəştlərini müəyyən etmək məqsədilə aparılır.

Vergi Məcəlləsinin III maddəsinə müvafiq olaraq vergitutma kompleks, eyni və dürüst olmalıdır. Vergilər iqtisadi nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirilməlidir, onlar siyasi, ideoloji, etnik və vergi ödəyənlər cərgəsində rastlanan başqa özəlliklər mühüm bilinməklə təyin edilə bilməz və ayrışeçkilik olaraq çıxış edə bilməz. Əmlak

növündən və yaxud fiziki şəxslərin vətəndaşlığına və yaxud kapitalın mövqeyinə tabe olaraq vergilərin ayrı-ayrı səviyələrinin təyin edilməsi qeyri-qanunidir. Vergi ödəyənlərin müxtəlif sinif və qruplara bölünməsi heç də təsadüf hesab edilə bilməz. Belə bölünmə müxtəlif ərazilərdə hüquqi-təşkilati formalarda müxtəlif fəaliyyət növlərini aparan ayrı-ayrı vətəndaşlığı olan və ya vətəndaşlığı sahib olmayanların vergilərə cəlb olunması üçün əhatə edilməsi və vergitutmanın kompleks, eyni və dürüst olması prinsipinə tabedir.

Fiziki və səlahiyyətli şəxslər, o cümlədən filial və iştirakçılar dövlət mənsubiyyətinə tabe olaraq 2 sinifə ayrılırlar: rezidentlər və qeyri-rezidentlər. Mütləq şəkildə rezidentlər ölkə əhalisi və səlahiyyətli şəxsləri olurlar, qeyri-rezidentlər isə xaricilər və başqa əcnəbi müəssisələrdir. Ancaq ölkə əhalisi başqa dövlətlərdə fəaliyyət göstərə bilər və yaxud, xarici vətəndaşlar və yaxud əcnəbi müəssisələr Azərbaycan dövlətində işləyə bilərlər. Bu məqsədlə Vergi qanunvericiliyi (maddə 13.2.5.1) ildə ard-arda 182 gündən çox Azərbaycan ərazisində yaşayan və yaxud il ərzində başqa dövlətdə Azərbaycanın dövlət servisində olan hər hansı fiziki şəxsi, başqa sözlə Azərbaycan dövlət sakini, xarici və yaxud vətəndaşlığa sahib olmayan şəxs Azərbaycan Respublikasının rezidenti hesab edir. Bu cür şəxs Azərbaycan Respublikasında və o cümlədən istənilən xarici dövlətdə 182 gündən az qalırsa, həmin şəxsin Azərbaycan rezidenti olması aşağıdakı sıra ilə təyin olunur:

- həmişəlik yaşayış mövqeyi ;
- həyati mənafeələrinin mərkəzi;
- bəzən yaşadığı yer;
- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı.

Səlahiyyətli şəxslərin rezidentliyinə aid mühüm göstərici nəzərə alınır: sahibkarlıq işləri ilə maraqlanan hər hansı səlahiyyətli şəxsin Azərbaycan Respublikasının məəcəlləsinə müvafiq olaraq təsis edilməsi və yaxud hər hansı səlahiyyətli şəxsin Azərbaycan ərazisində idarə olunması.

Qeyri-rezidentlərə Azərbaycanda olan diplomatik və konsulluq idarələri, başqa ölkələrin fərqli formal iştirakçıları, bu qurumların tərəfdaşları və həmin iştirakçıların

ailə sakinləri, Azərbaycandan tranzitlə keçən şəxslər, Azərbaycanda sahibkarlıq işləri ilə maraqlanayan əcnəbi birliklərin və firmaların iştirakçıları, habelə rezident termini ilə çevrəlməyən başqa şəxslər daxil edilir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycana münasibətdə qeyri-rezidentliyin müəyyən edilməsində vacib meyar sadalanmış təşkilatların və orada çalışan əməkdaşların və bu əməkdaşların ailə sakinlərinin sahibkarlıq işləri ilə maraqlanmamasıdır. Sahibkarlıq fəaliyyəti göstərildiyi halda onların statusu rezidentlərə dair müddəalar əsasında müəyyən ediləcəkdir.

İki kateqoriya arasında fərq mahiyyət etibarilə bunlardan təşkil edilmişdir ki, rezidentlərin həm rezident olduğu ölkədə, eyni zamanda başqa ölkələrdə əldə etdikləri gəlirləri, qeyri-rezidentlərin isə yalnız Azərbaycan Respublikasının mənbəyindən gəlirləri vergiyə cəlb olunur.

Vergi ödəyən fiziki və səlahiyyətli şəxslərin iki kateqoriyaya: rezident və qeyri-rezidentlərə bölünməsi ilə yanaşı Vergi Məcəlləsində vergi ödəyicilərinin spesifik qrupları da müəyyən edilir – «qarşılıqlı şəkildə tabe olan şəxslər», «daimi nümayəndəlik» və «səlahiyyətli şəxs əmələ gətirmədən birlikdə sahibkarlıq işləri ilə məşğul olan şəxslər» (birləşdirilmiş ödəyicilər), kommərsiya və qeyri-kommərsiya qurumları.

Qarşılıqlı şəkildə tabe olan şəxslər.

Vergi qanunvericiliyinin 18-ci maddəsinə görə aralarındakı münasibətlər özlərinin gördüyü işlərin və yaxud təmsil etdikləri şəxslərin fəaliyyətinin iqtisadi nəticələrinə bilavasitə təsir göstərə bilən fiziki və yaxud səlahiyyətli şəxslər qarşılıqlı şəkildə tabe olan şəxslər hesab edilirlər.

Qeyd: Göstərilən anlayışın Vergi qanunvericiliyinin 18.1-ci maddəsindən redaksiya fərqi odur ki, bu maddənin mənasına görə «iqtisadi nəticələrinə təsir» şərti həm şəxslərin fəaliyyətinə, eyni zamanda onların təmsil etdikləri şəxslərin fəaliyyətinə aiddir, yəni hər 2 durumda mövcud münasibətlər fəaliyyətə deyil, fəaliyyətin iqtisadi nəticələrinə effektini göstərir [4,s. 118].

Vergi qanunvericiliyinin 18.2-ci maddəsi konkret olaraq aşağıdakı münasibətləri göstərir:

- Kimsə başqasının mülkündə birbaşa və yaxud dolayısı ilə özünü göstərsə və onun özünü göstərmə payı və ya səs səlahiyyəti azı 20 faiz təşkil edirsə;
- Kimsə özünün xidməti durumuna əsasən başqasından asılıdır və yaxud kimsə başqasının birbaşa və ya dolayısı ilə nəzarətindədir;
- şəxslər üçüncü şəxsin bilavasitə və yaxud dolayısı ilə nəzarətindədirlər;
- şəxslər üçüncü şəxsə bilavasitə və yaxud dolayısı ilə birlikdə monitoring edirlər;
- ailə üzvləri (13.2.7-ci maddəyə müvafiq olaraq).

Qarşılıqlı şəkildə tabe olan şəxslər məfhumu başqa qanunvericilik aktlarında, o cümlədən antiinhisar qanunvericiliyində də qarşımıza çıxma bilər. Ancaq Vergi Məcəlləsində bu cür vergi ödəyiciləri qrupunun ayrılmasında əsas məqsəd qiymətlərin təhrifi, əsassız olaraq gəlirlərin aşağı salınması və ya çəkilən xərclərin artırılması və aralarındakı münasibətlərdən başqa sui-istifadə durumlarının qarşısını almaqdır. Misal üçün, Vergi Məcəlləsinə görə qarşılıqlı şəkildə tabe olan şəxslər arasında münasibətlər keçirdikləri əməliyyatın nəticəsinə təsir göstərsə vergilər bazar dəyərləri əsas götürülməklə vergi idarəsi hesabına hesablanma bilər. Ya da bu cür şəxslər arasında hansısa bir əməliyyat aparıldıqda vergi idarəsi vergi tutulan qazancı hesablamaq məqsədilə gəlirləri və ya xərcləri onların arasında bölə bilər.

Vergi hüquq münasibətinin obyektivi verginin özüdür. Obyektivi bu cür təyin olunması vergi tənziqlənməsinin əhatə etdiyi münasibətlərin dairəsini bilmək üçün zəruridir.

Vergi hüquq münasibəti vergi öhdəliyinin yaranması, dəyişilməsi və bu münasibətə əhəmiyyət verilməsi ilə bağlıdır. Digər öhdəliklər kimi vergi öhdəliyi də müəyyən hüquqi faktla bağlı olaraq ərsəyə gətirilir. Gəlir, əmlak, təsərrüfat əməliyyatı vergi məsuliyyətinin əmələgəlməsinə təkan verən vergitutma obyektidir. Şəxsin vergi ödəyicisi sayılması və ya vergi məsuliyyətinin yaranması üçün əsas tələb məhz onun vergitutma obyektinə malik olmasıdır. Lakin vergitutma obyektivi, onun xüsusi rol oynamasına baxmayaraq vergi hüquq münasibətinin obyektivi sayıla bilməz. Sahibkarlıq və yaxud qeyri-sahibkarlıq işlərinin son vəziyyəti kimi, maddi neməti olan vergitutma obyektivi mülki hüquq münasibətlərinin obyektlərinə aiddir.

Vurğulamaq lazımdır ki, sahibkarlıq fəaliyyətinə müəyyən dərəcədə nəzarət olmadan vergilərin hamısının və öz zamanında gəlir cədvəlinə təhvil verilməsini sağlamaq olmaz. Lakin burdan belə nəticə çıxmır ki, vergi məcəlləsi sahibkarlıq fəaliyyətinin özünü tənzimləyir və bu sahədə hər hansı qaydalar müəyyən edir. Vergilərin ödənilməsinə səbəb olan mənfəətin qazanılması, əmlakdan istifadə olunması, əməliyyatın aparılması və yaxud istənilən əqdin bağlanması vergi hüququ ilə deyil, mülki hüquqla nizamlanır. S.Q.Pepeleyev vurğulayır ki, vergi hüququ sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləmir, qazanmağa vadar etmir, təsərrüfatçılığın növ və metodlarını müəyyən etmir. O, yalnız bu fəaliyyətin nəticələrini nəzərə alır və qazandığının bir hissəsini dövlətlə bölüşdürməyə məcbur edir.

Deməli, vergi hüquq qarşılıqlı əlaqələrinin obyektivi vergidir. Dövlətin mənafeələrinin yaradılması və vəzifələrinin həyata keçirilməsi üçün gəlir cədvəlinə pul məbləği şəklində ödənilən vergilər əmlak dəyəri olan maddi nemətdir. Lakin bu maddi nemətə yönəldilmiş vergi hüquq münasibətinin subyektləri mülki hüquqdan fərqli olaraq bərabər deyildirlər. Vergi - birtərəfli, əvəzsiz ödənişdir.

II FƏSİL. Azərbaycanca vergi sisteminin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

2.1 Vergi münasibətlərinin tənzimlənməsinin normativ-hüquqi bazası

Vergi islahatlarının bütün istiqamətləri vergi münasibətlərinin müxtəlif mərhələlərinin tənzimlənməsinin hüquqi əsasını qoyan Azərbaycan Respublikasının Vergi Qanunvericiliyində özünü göstərmişdir. Burada respublikamızda tətbiq olunan vergilərin düzgün siyahısı təyin olunmuş, vergi ödəyicilərinin və vergi idarələrinin səlahiyyət və funksiyaları təsbit olunmuş, vergilərin verilməsi əsasında məsuliyyətlərin əmələ gəlməsinin əsasları və icra olunmasının qaydaları dəqiqləşdirilmişdir.

Vergi ödəyicilərinin səlahiyyətlərinin mühafizəsi ulu öndər Heydər Əliyevin nəzərində olmuşdur. Buna görədir ki, Azərbaycanın Vergi qanunvericiliyinin yüzdən çox maddəsi bu və yaxud başqa şəkildə vergi ödəyicilərinin səlahiyyətlərinin mühafizəsinə və onların qanuni məşğuliyyətlərinin bərpa edilməsinə istiqamətlənmişdir. Vergi Məcəlləsində həmçinin vergi inzibətçiliğinin vergi monitorinqinin həyata keçirilməsinin növ və üsulları kompleksi də özünü göstərmişdir.

Vergi islahatlarının bütün istiqamətləri vergi münasibətlərinin müxtəlif mərhələlərinin tənzimlənməsinin hüquqi əsasını qoyan Azərbaycanın Vergi qanunvericiliyində özünü göstərmişdir. Burada dövlətimizdə həyata keçirilən vergilərin düzgün siyahısı müəyyən olunmuş, vergi ödəyicilərinin və vergi idarələrinin səlahiyyət və funksiyaları aşkarlanmış, vergilərin verilməsi əsasında məsuliyyətlərin əmələ gəlməsi əsasları və icra olunmasının qaydaları dəqiqləşdirilmişdir.

Vergi qanunvericiliyinin tənzimlənməsinin qanuni əsasları vergi ödəyicilərinin səlahiyyətlərinin artırılması, vergi güzəştlərinin aşağı salınması, vergidən verməmə durumlarına qarşı məqsədəuyğun mübarizənin yerinə yetirilməsi, səmərəli investisiya şəraitinin qurulmasından təşkil olmuşdur. Həmçinin, vergi ödəyicilərinin hər biri üçün eyni cür iqtisadi mühitin yaradılması, respublikada sahibkarlığın tərəqqisi və müstəqil rəqabətin təşəkkülü vergi məəcəlləsinin tənzimlənməsinin əsas

prinsiplərindəndir.

Vergi qanunvericiliyi tanındıqdan sonra onun bir sıra maddələrinin əməllərindən yaranan fərqli qaydalar Azərbaycanın Nazirlər Kabineti hesabına qəbul edilmişdir.

Vergi qanunvericiliyinin təsdiqindən sonrakı dövrdə vergi qanunvericiliyinin təmzidlənməsinin mühüm meyilləri vergi ödəyicilərinin səlahiyyətlərinin böyüdülməsi, vergi inzibətçiliğinin nizamlanması, vergi güzəştlərinin aşağı salınması, verginin verilməməsinə qarşı əlverişli mübarizənin təşkil edilməsi, səmərəli investisiya şəraitinin meydana gəlməsindən təşkil olmuşdur. Vergi ödəyiciləri üçün eyni cür iqtisadi mühitin qurulması, səlahiyyətli şəxslərlə sahibkarlar və rezident vergi ödəyənlər ilə qeyri-rezident vergi ödəyənlər arasında vergi məbləğinin eyniləşdirilməsi, azad rəqabətə şərait yaradan vergi sisteminin əsasının qoyulması bu yeniliklərin ayrılmaz tərkib hissələrindəndir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin tətbiqinə başlandıqdan sonra onun müddələrinin beynəlxalq normalar nəzərə alınmaqla mövcud iqtisadi şəraitə müvafiq olaraq təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər aparılmış, ölkədə əlverişli investisiya mühitinin yaradılması və vergi ödəyicilərinin qanuni mənafeələrinin qorunması məqsədilə bu qanunvericilik sənədinə bəzi əlavələr və dəyişikliklər edilmişdir.

Hal-hazırda Azərbaycanda Vergi qanunvericiliyinin ayrılmaz hissəsi Vergi Məcəlləsi hesab edilir və son beş il ərzində Vergi Məcəlləsinə tərəqqi etmiş dövlətlərin praktiki fəaliyyəti nəzərə alınmaqla dəfələrlə əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Hazırda mövcud olan qanunvericilik vergi bazasının genişləndirilməsini, vergi nəzarətinin tətbiqini, vergi monitorinqini özündə göstərir. Nəticədə Azərbaycan hökuməti vergi inzibətçiliğinin inkişaf etdirilməsi meylinə vergilərin öz istəkləri ilə ödənilməsi sisteminin tərəqqi etdirilməsi və vergi ödəyicilərinin səlahiyyətlərinin etibarlı qorunmasının təmin edilməsi; vergi saxtakarlığı və vergi verilməməsi halları ilə mübarizənin qüvvətləndirilməsi, vergi inzibətçiliğinin nisbətən təhlükəsiz sistem olaraq formalaşması; vergilərin məcburi verilməsi sisteminin inkişaf etdirilməsi və vergi borclarının əmələ gəlməsinin əngəllənməsi; vergi idarələrində idarəetmə

sisteminin beynəlxalq normalara müvafıqləşdirilməsi; modern əmrlərə uyğun olan kompüter məlumat sisteminin ərsəyə gətirilməsi kimi tədbirlərin görülməsini məqsədəuyğun hesab edir.

Azərbaycanda vergi inzibatçılığının əsas istiqamətlərindən biri olan vergilərin öz istəkləri hesabına ödənilməsi sisteminin qurulması və vergi ödəyicilərinin səlahiyyətlərinin etibarlı qorunması üçün bəzi tədbirlərin görülməsi qeydə alınır ki, bunlara vergi ödəyicilərinin maarifləndirilməsi konsepsiyasının tərtib edilməsi; vergi mədəniyyətinin yüksəldilməsinə əsaslanan proqramların təşkili; vergi ödəyicilərinin hüquqlarının müdafiəsi, onların müraciətlərinə obyektiv baxılması üçün daha mükəmməl apelyasiya üsulunun qurulması aiddir.

Vergilərin ödənişində könüllülüyn artırılması, mövcud beynəlxalq təcrübədən faydalanmaqla, Azərbaycanda fiziki şəxslərin ümumi qazancları barəsində qərarın tətbiqi istiqamətində vacib tədbirlərin görülməsini istəyir. Sözügedən qərarla maaşın və başqa qazanc mənbələrinin düzgün göstərilməsi üçün maarifləndirmə işləri böyük əhəmiyyət daşıyır.

Vergi verilməməsini əngəlləmək, bu sektorda mübarizəni qüvvətləndirmək üçün təşkili düşünülməş tədbirlər vergi ödəyicilərinin hər biri üçün eynilik şərtinə əməl edilməsinə və vergi daxilolmalarının yüksəlişinin bərpa edilməsinə yönəldilir. Səlahiyyətli və fiziki şəxslər tərəfindən verginin verilməməsi halları xeyli hallarda nağd üsulda prosedurların aparılması, süni vergi hesab-fakturalarından faydalanmaqla ƏDV -i üzrə əvəzləmələrin edilməsi və başqa faktorlarla əlaqəlidir [13,s.178].

Vergi inzibatçılığının əlverişliyinin çoxaldılmasında vergi auditi işinin inkişaf etdirilməsi və audit servisinin azriskli sistem olaraq işləməsi vacib əhəmiyyət daşıyır. Bunun üçün vergi ödəyiciləri haqqında hüquqi informasiya bazasının Azərbaycan Vergilər Nazirliyinin yeganə kompüter məlumat sistemə nüfuz etməsi, səyyar vergi yoxlamaları üçün vergi ödəyicilərinin seçilməsi mərhələsinin avtomatlaşdırılması və monitorinq nəticələrinin xüsusi göstərici üzrə dəyərləndirilməsi düşünülür.

Vergilərin zorla alınması sisteminin inkişaf etdirilməsi və vergi borclarının

əmələ gəlməsinin əngəllənməsi meyilində Azərbaycan Vergilər Nazirliyinin kompüter məlumat sistemi köməyi ilə borcları meydana çıxma müddətlərinə görə qruplaşdırmaq, vergi ödəyicilərinə vergi borcları haqqında bildirişlərin göndərilməsini avtomatlaşdırmaq; ƏDV üzrə könüllü qeydiyyat əməliyyatını inkişaf etdirmək və vaxtı keçmiş vergilər üzrə faizləri artırmaqla vergi borclarının yaranmasının əngəllənməsi; vergi borclarının zorla ödənişi işinin səmərəliliyini yüksəltmək üçün vergi inzibatçılığının gücləndirilməsi lazımdır. Bununla əlaqədar məcburi ödəmə vasitəsinin iqtisadi, texnoloji və hüquqi aspektləri işlənilib hazırlanmalıdır.

Vergi sistemində idarəetmənin inkişaf etdirilməsi və onun bazar iqtisadiyyatı şərtlərinə müvafiqləşdirilməsi kədr imkanından səmərəli istifadə edilməsini, peşəkarların hazırlıq səviyyəsinin yüksəlməsini, vergi ödəyiciləri ilə münasibətlərin təkmilləşdirilməsini təmin etməklə dövlət büdcəsinə nüfuzetmələrin vaxtında və daha düzgün köçürülməsinə yönəldilmişdir.

Əlavə olaraq, Azərbaycanın Vergilər Nazirliyinin gördüyü işlərin başqa istiqamətləri, o cümlədən kargüzarlıq, kadrların uçotu və idarəetmə, kədr hazırlığı işi, çalışanların və müxtəlif orqanların gördüyü işin müvafiq göstəricilər üzrə dəyərləndirilməsi, vergi nüfuzetmələrinin proqnozlaşdırılması kimi idarəetmədə mühüm əhəmiyyət kəsb edən proseslər avtomatlaşdırılıb yeganə kompüter informasiya sisteminə inteqrasiya olunmalıdır.

Ümumilikdə isə «Azərbaycanda vergi inzibatçılığının inkişaf etdirilməsi Dövlət proqramı» çərçivəsində 2015-2017-ci illər ərzində həyata keçirilmiş modernləşdirmə tədbirləri nəticəsində aşağıdakılara nail olunmuşdur;

- ölkədə könüllü vergi ödəmə dərəcəsi artmışdır;
- vergi ödəyicilərinə servis edilməsi üsulunun çevik və inkişaf fəaliyyəti bərpa edilmişdir;
- vergi saxtakarlığına və verginin verilməməsi hallarına qarşı məqsədəuyğun mübarizə sistemi hesabına bu sektorda təhlükə mütləq formada azalmışdır;

- vergi yoxlamalarının obyektivliyi artmışdır;
- daha az xərclərlə vergi nüfuzetmələrinin artırılması həyata keçirilmişdir;
- büdcə gəlirlərinin proqnozlaşdırılması üçün daha gerçək informasiya bazası formalaşdırılmışdır;
- ölkəmizdə ümumi vergi bəyannaməsi sisteminə keçid etmək üçün hazırlıq işləri bitmişdir;
- vergi ödəyicilərinin səlahiyyətlərinin müdafiəsi gücləndirilmişdir;
- vergi borclarının tez ortaya çıxmasında və ödənilməsində səmərəli hüquqi-iqtisadi mexanizmlər və texnologiyaların tətbiqinə başlanılmışdır;
- vergi qərarlarının elektron versiyada göndərilməsi və işlənilməsinə başlanılmışdır;
- vergi idarələrinin vergi ödəyiciləri ilə nisbətən həm bəyannamələr, həm də ödəmələr üzrə kontaktsiz münasibətlərə keçməsi təmin edilmişdir;
- vergi idarələrində işçi sektorları və insan resurslarının idarə edilməsi üzrə çağdaş, sürətli və təkmil menecment sistemi yaradılmışdır;
- servis etikasına əməl edilməsi bərpa olunmuşdur;
- rüşvət təhlükəsini ifşa edən vasitələr və qaydaların tətbiqinə başlanılmışdır.

Vurğulamaq olar ki, Azərbaycanın əsas makroiqtisadi göstəricilərinin artırılması, özəl sektorun fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi, vergi daxilolmalarının payının dövlət büdcəsinin gəlirlərində ildən-ilə artması ölkə iqtisadiyatının dinamik inkişaf yolu tutmasından xəbər verir. Lakin müşahidə olunan bu artımı daha da yüksəltmək olar. Belə artım dövlətin maliyyə imkanlarının genişləndirməsinə şərait yaradar, bu isə müəssisələrin öz vergi öhdəliklərini mütəmadi olaraq yerinə yetirməsindən bilavasitə asılıdır. Son dövrlərdə bu sahədə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliklər edilir. Vergi qanunvericiliyi təkmilləşdirilir, vergi intizamı və vergi monitorinqi gücləndirilir və bununla vergi borclarının artım tempinin azalmasına nail olunur. Bununla belə vergi sahəsində əsaslı təkmilləşdirmələrə ehtiyac vardır, Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsini yaşadığı

üçün, bu dövlətlərə aid edilən vergi borcları problemi bizdə də müşahidə olunan məsələlərdəndir. Bu baxımdan istər vergi qanunvericiliyi, istərsə də vergi inzibatçılığı sahəsində təkmilləşdirmələrə ehtiyac vardır. Müasir şəraitdə vergi ödəyiciləri qanunvericiliyə müvafiq olaraq hesablanan vergilərdən müxtəlif yollarla yayınmağa cəhd göstərirlər. Bu isə son vəziyyətdə gəlir cədvəli vəsaitlərinin vaxtında yığılmamasıyla və bununla da normal iqtisadi inkişafın zəifləməsiylə nəticələnir. Hazırda vergi borclarının yaranmasında obyektiv və subyektiv faktorların rolu vardır və dövlət vergi borclarının əmələ gəlməsinin qarşısını almaqdan ötrü müxtəlif mexanizmlərdən istifadə edir. Məsələn, 2016-cı ilədək vergi ödəyicisi vergi məsuliyyətini Azərbaycanın Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən olunan vaxtda yerinə yetirmədikdə, ödəmə müddətindən sonrakı hər gün üçün ondan ödənilməyən vergi məbləğinin 0,06 %-i həcmində faiz tutulurdu. 2016-cı ildən etibarən Vergi Məcəlləsində edilən yeniliklər nəticəsində bu cərimənin 0,1 %-ə qaldırılması bu problemi qismən həll etdi. Hazırda vergi qanunvericiliyində vergi borclarının məcburi alınması üçün geniş baza yaradılmışdır, Nəticədə, ödəmə müddəti başa çatan vergi ödəyicilərinə vergi borclarının ödəmələri üçün bildiriş göndərilir və bundan qanunvericiliyə müvafiq olaraq başqa tələblər tətbiq edilir. Bu mexanizm son zamanlar istifadə edilən və səmərə verən mexanizmlərdəndir. Ancaq yenə də bəzi vergi ödəyiciləri vergini vaxtında ödəməməkdə və ya vergi ödənişlərini gecikdirməkdə maraqlıdırlar.

Bu problemin yox edilməsi üçün beynəlxalq praktiki fəaliyyətdə geniş istifadə edilən metodlarından tətbiq etmək lazımdır ki, bu üsullardan biri gecikdirilmiş vergi borcu məbləği üçün hesablanan faiz dərəcələrinin artırılması üsuludur. Bu üsul yalnız faizlərin vergi ödəyicisinin vaxtında ödəmədiyi vergi məbləğinə deyil, hər gün dəyişən məbləğlər üzrə tətbiqi daha səmərəli olardı. Bundan əlavə faizlərin yüksəldilməsindən də faydalanmaq olar ki, bunun da ilk hövbədə bank kreditlərinin faizlərilə uzlaşdırılması vacibdir. Yəni tətbiq edilən faiz, bank kredit faizini üstələdikdə bu məsələni çözmək mümkündür [3,s.75].

Vergi hesablaması və ödənilməsi arasında müəyyən vaxt fərqi olduğu

üçün ödəniləcək məbləğin gələcəkdə dəyərdən düşməsi ehtimalı nəzərə alınır. Faizlərin ödənilməsində isə bu problem daha qabarıq şəkildə hiss olunur. Yəni yüksək inflyasiya şəraitində birinci 90 gün üçün hesablanan faiz məbləğinin dəyəri ikinci 90 gün üçün hesablanan faiz məbləğinin real dəyərində bərabər olmayacaq. Bu fakt da vergi faizləri üçün hesablama üsulunun məqsədəuyğunluğunu göstərir. Məhz faizlərin məbləğinin artımının bu tempi ölkəmizdə mövcud inflyasiyanın tempini üstələyər ki, bu da nəticədə itirilməsi ehtimal olunan vəsaitləri kompensasiya edəcəkdir.

Göstərilən bu üsulların müsbət məqamlarından başqa, neqativ cəhətləri də mövcuddur. Faizlərin dərəcələrinin artırılması vergi ödəyicilərinin narazılığına nədən ola bilər başqa sözlə, vergi ağırlığının azaldılması siyasətinin həyata keçirildiyi bir dövrdə ödəyicilərin ödədiyi istənilən verginin və ya faizin artırılması real görünür. Bu səbəbdən də vergi və ya cari vergi ödəmələrini gecikdirmiş vergi ödəyicilərinə hesablanan faiz məbləğini birbaşa deyil, dolay yolla və faiz dərəcələrini dəyişmədən artırmaq daha əlverişlidir.

Bəzi hallarda «faizə faiz hesablanmalıdır» kimi fikirlər də səsləndirilir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, vergi borcu dedikdə dövlət büdcəsinə çatması məbləğin vergi ödəyicisində müvəqqəti saxlanılan hissəsi nəzərdə tutulur. Başqa sözlə bu halda vergi borcu bank krediti anlayışı ilə eyni mənada çıxış edir. Odur ki, banklar tərəfindən kreditlərə hesablanan faizlərin mexanizminə müvafiq olaraq vergi borcuna da faizlərin eyni prinsip əsasında hesablanması normal hal hesab edilə bilər.

Ümumiyyətlə, başqa dövlətlərdə vergi borclarının qaytarılması vergi siyasətində prioritet istiqamətlərdən hesab olunur. Bəzi başqa dövlətlərdə vergi borcuna görə hesablanan faizlər, vergilərin vaxtında ödənilməməsi və ödənilməli vergilər üzrə hesabatların düzgün tərtib edilməməsinə görə müxtəlif maliyyə sanksiyaları həyata keçirilir. Məsələn, Fransada vergiləri vaxtında ödəməyən şəxslərə ödənilməli vergi məbləğinin 10%-i, Almaniyada 1%-i, Türkiyədə 4%-i, Yunanıstanda isə 1,5%-i həcmində cərimə tətbiq edilir. Yaponiyada vergi borclarına görə daha ciddi maliyyə sanksiyaları hesablanır. Nəticədə, Yaponiyada vergilərin ödənilməsi 2 aya qədər

gecikdirildikdə 7,3%, 2 aydan çox davam etdikdə 14,6% həcmində cərimə hesablanır. Böyük Britaniyada isə 6 aylıq gecikdirilmiş vergi ödəmələrinə əlavə olaraq 5 % həcmində cərimə tətbiq edilir.

Göründüyü kimi, başqa dövlətlərdə vergi borclarının ödənilməsinə görə yüksək cərimələr həyata keçirilir. Ümid edə bilərik ki, «Vergi inzibatçılığının inkişaf etdirilməsi üzrə Dövlət Proqramında» düşünülmüş tədbirlərin təşkili, vergi borclarının ödənilməsinə görə faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsində beynəlxalq təcrübədən faydalanmaq gələcəkdə vergi borclarının bir problem olaraq aradan qaldırılmasına yardım edəcəkdir.

Müasir şəraitdə büdcə gəlirlərinin artırılmasında dolayı vergilərin payının artırılması və onların səmərəliliyinin yüksəldilməsi hədəfimizdə olan mühüm məsələlərdəndir. İlk öncə səmərəlilik üzərində dayanmaq. Səmərəlilik vergi islahatlarının ən mühüm prinsipidir. Vergi islahatları həyata keçirilərkən əsasən üç məqsədə çatmaq nəzərdə tutulur: vergilərin yığılmasına çəkilən xərclərin azaldılması, vergilərin bütövlükdə yığılmasının təmin olunması və vergilərin sosial-iqtisadi inkişafa yaxşı təsir göstərməsi.

Vergilərin yığılması prosesində xərclərin azaldılması dedikdə, əsasən lazımsız xərclərdən dövləti azad etmək başa düşülür. Çünki, əgər istənilən verginin yığılmasına faktiki çəkilən xərclərin 50%-i kifayət edirsə, onda nə üçün yerdə qalan 50% də xərclənməlidir və yaxud əgər toplanılan vəsait yalnız bu vəsaitlərin toplanılmasına çəkilən xərcləri ödəyirsə, onda bu verginin tətbiqinə nə ehtiyac var. Vergilərin tam həcmində yığılmasının təmin olunması isə əsasən vergi verilməməsi hallarının ləğv edilməsi ilə bağlı bir məsələdir. Çünki mövcud qanunvericiliyə əsasən vergilərin bütövlükdə toplanılması yalnız tam nəzarət, yəni vergidən yayınma hallarının tam aradan qaldırıldığı bir şəraitdə mümkündür. Vergilərin sosial-iqtisadi inkişafa təsiri isə yığılan vəsaitlərin iqtisadi inkişafa və sosial sahəyə yönəldilməsidir. Çünki, vəsait nə qədər çox yığılarsa bir o qədər sosial iqtisadi inkişaf sürətli gedər. Ümumilikdə vergilərin səmərəliliyinin artırılması

həm dövlət üçün həm də vergi ödəyiciləri üçün eyni xarakterdə olmalıdır. Yəni, səmərəlilik baxımından vergi islahatları həyata keçirilərkən həm dövlətin, həm də vergi ödəyicilərinin maraqları nəzərə alınmalıdır. Çünki, vergi ödəyicilərinin maraqları və imkanları nəzərə alınmadan həyata keçirilən səmərəlilik islahatları mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Son illərdə daha səmərəli vergi idarəsi üsulunun qurulması istiqamətində mütərəqqi addımlar atılır. Düzdür bu islahatların içərisində vergi ödəyicilərinin narazı qaldığı hallar da mövcuddur. Amma qeyd etmək lazımdır ki, bu atılan addımlar nəticəsində yığılan vəsaitlər iqtisadi inkişafa yönəldilir və cəmiyyətin sosial rahatlığının yüksəldilməsi ilə nəticələnir. Bütün bunların baş verməməsi üçün isə stabil və məqəduyğun vergi mexanizmi hazırlanmalıdır.

Vergi vasitəsi vergitutmanın idarə edilməsinin təşkilati-hüquqi forma və metodlarının toplusudur. Dövlət vergi mexanizminə qanunvericilik vasitəsilə hüquqi forma verir. Müasir şəraitdə vergi mexanizminin yaradılması prosesi müəyyən mərhələlərdən ibarətdir.

Birinci mərhələyə vergi vasitəsinin tərtibi, vergi siyasətinin məqsəd və funksiyalarının təşkilini təmin edən vergi əlaqələrinin təyin edilməsi, ikinci mərhələyə vergi mexanizminin praktiki tətbiqi, üçüncü mərhələyə vergi əlaqələrinin təyin olunmuş növ və metodlarına riayət olunmasının yoxlanılması, məlumatın toplanması, vergi vasitəsinin fəaliyyətinin pozitiv və neqativ cəhətlərinin müəyyən edilməsi üçün monitoring tədbirlərinin təmin edilməsi, dördüncü mərhələyə isə vergi sisteminin təhlili, dəyərləndirilməsi və vergi vasitəsinin təkmilləşdirilməsi üzrə rəylərin tərtib edilməsi aiddir.

Vergi vasitəsi vergi əlaqələrinin təşkilinin yalnız növ və metodlarını yox, eyni zamanda onların miqdar və keyfiyyətinin təyin edilməsi metodlarını özündə birləşdirir. Kəmiyyət parametrlərinə malik olan vergi mexanizmi elementlərinə vergi dərəcəsi, vergi güzəştlərinin həcmi, ÜDM-in vergilər vasitəsilə büdcəyə alınan hissəsi, vergilərin yığılı saviyyəsi, keyfiyyət parametrlərinə sahib vergi mexanizmi elementlərinə isə vergi nizamlanmasının əlverişliliyi, cəmiyyətin sosial-iqtisadi tərəqqisinə, investisiya siyasətinin aparılmasına vergilərin təsiri və s. aiddir.

Müasir şəraitdə vergi mexanizminə bütövlükdə baxılmalı və tətbiq edilən vergi növlərinin dövlət büdcəsinin gəlirlərinə təsiri nəzərə alınmalıdır. Vergi mexanizminin dəyərləndirilməsi üçün əsas meyar vergi daxilolmalarının məhsuldarlığıdır. Beynəlxalq Valyuta Fondunun əməkdaşları son illərdə eyni iqtisadi tərəqqi səviyyəsinə malik olan ölkələr üçün vergi daxilolmaları ilə Ümumi Daxili Məhsulun nisbətinin uyğunluğunu müəyyən edən metodologiya işləyib hazırlamışlar.

Vergilərin yığılmasının qiymətləndirilməsində Beynəlxalq Valyuta Fondunun qəbul etdiyi əsas meyar - dövlət gəlir cədvəlinə daxil olan vergi gəlirlərinin ayrı-ayrılıqda Ümumi Daxili Məhsula görə elastikliyidir. ÜDM-ə görə vergilərin elastikliyi ÜDM-in bir faiz artımına müxtəlif vergilərin müvafiq artımıdır. Həmçinin, dövlət büdcəsinin xərclərinin, milli gəlirlərlə müqayisədə artmasında vergi daxilolmalarının yüksək elastikliyi ilə fərqlənən - vergi mexanizmindən istifadə edilməsi məqsəduyğundur. Yəni, burada vergi daxilolmaları yeni vergilər müəyyən edilmədən və yaxud hazırkı vergi dərəcələri yüksəldilmədən milli gəlirin artım tempindən sürətlə artır.

Vergilərin elastikliyinə iqtisadi baxımdan tərəqqi edən sektora vergi qoyulması, mütərəqqi vergi səviyyəsinin təyin edilməsi, gəlir və mənfəətə vergi qoyulması, istehsal mallarına vergi qoyulması, advalor vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsi və s. amillər təsir göstərir. Elastiklik-iqtisadi artım baxımından da əhəmiyyətlidir, iqtisadi artım çox vaxt dövlətin iqtisadi və sosial inkişafına çəkilən xərclərinin daim çoxalmasını əmr edir. Bu zaman ona paralel olaraq dövlət qazancının artımı təmin edilmədikdə, büdcənin formalaşması-xarici maliyyələşdirmə mənbələrindən və inflyasiyanı sürətləndirən daxili maliyyələşdirmə mənbələrindən asılı olur. Vurgulamaq lazımdır ki, perspektivdə elastik vergi vasitəsi vergi nüfuzetmələrinin ümumi milli məhsula görə xüsusi çəkisinin optimal həcmi xeyli qabaqlaya bilər.

Respublikamızda sahibkarlıq fəaliyyətinin düzgün inkişafı bilavasitə dövlət gəlir cədvəlinə daxil olan vəsaitlərin artması ilə bağlıdır. Bununla əlaqədar, vergi mexanizmində sahibkarlara bəzi vergi güzəştlərinin verilməsi

qeydə alınmalıdır. Belə ki, onlar vergilərin hamısından azad olunmalı sonra isə tədricən fəaliyyətləri ilk illərdə müəyyən dərəcələrlə vergilərə cəlb olunmalıdırlar. Bu cür səmərəli vergi mexanizminin qurulması nəticəsində, respublikada sahibkarlığın tərəqqisinə və dövlət gəlir cədvəlinə daha çox gəlirlərin daxil olunmasına yiyələnmək olar.

Vergi mexanizmində vergi mədəniyyətinə xüsusi yer verilməlidir. Çünki, respublikamızda vergi mədəniyyəti hələ tam formalaşmamışdır. Vergi mexanizmində vergi ödəyiciləri ilə vergi servisi idarələri arasında ədalətli münasibətlər, yəni müxtəlif kateqoriyalardan olan vergi subyektlərindən vergi vəsaitlərinin bərabər dərəcələrlə tutulması imkanını təmin etmək həlledici şərtlərdən biridir [21,s. 210].

Vergi mexanizmi, təsərrüfat fəaliyyətinin tipindən və onların təşkilindən asılıdır. İstənilən halda, vergi mexanizmi təsərrüfat fəaliyyətinin ancaq tipindən deyil, həm də vergi tənzimləməsinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dövlət sektoru, kommersiya sektoru və maliyyə sektorunu bir-birindən fərqləndirir.

Vergi tənzimlənməsi vergi mexanizminin ən çevik elementlərindən biridir. Vergi tənzimlənməsinin əsasını vergi məsuliyyətlərinin yerinə yetirilməsinin gedişatına operativ müdaxilənin iqtisadi işlər sistemi təşkil edir. Vergi nizamlanması ərazilərin, əhalinin sosial qruplarının iqtisadi maraqlarının kəsişdiyi bir sahədir. Məqsədinə müvafiq olaraq vergi tənzimlənməsi üsulları dörd əlaqəli sahə üzrə qruplaşdırılır: büdcə vergi balanslaşdırılması; inzibati təsir; vergi güzəştləri sistemi və sanksiya tədbirləri. Vergi tənzimlənməsində büdcə-vergi balanslaşdırılması üsulu əsas mövqe tutur. Nəticədə, transfertlər, dotasiyalar, subsidiyalar, subvensiyalar və büdcə kreditləri vasitəsilə dövlət yerli büdcələrin mənfəət və xərclərinin balansına nail olur. Dövlət müəyyən iqtisadi hadisələrə təsir etmək məqsədilə inzibati təsir üsullarından istifadə edir.

Modern mühitdə iqtisadiyyatın vergi nizamlanmasının əsas problemi vergi dərəcələrinin optimallaşdırılmasıdır. Optimallaşdırmanın nəzəri mahiyyəti vergilərin əsas funksiyaları olan fiskal və tənzimləmə arasında nisbi tarazlığa

yyələnməkdən ibarətdir. İntensiv vergi idarəetmə üsulunun yaradılması iqtisadi baxımdan əsaslandırılmış vergi dərəcələrindən asılıdır.

2.2 Vergi ödəyənlərə edilən servislər və onun səviyyəsinin qiymətləndirilməsi

Vergi ödəyənlərə edilən servislərin növünün və keyfiyyətinin artırılması Vergilər Nazirliyinin gördüyü işlər arasında əsas rol oynayır. 2003-2017-ci illər ərzində bunun üçün təşkil edilmiş tədbirlər sistemli və ard-arda olaraq əhəmiyyətli olması ilə seçilir.

Vergi mədəniyyətinin təşəkkül etdirilməsi və vergi ödəyənlərə informasiya verilməsi nöqtəyi-nəzərindən kütləvi məlumat mexanizmlərinin əsas vəzifəsi götürülməklə, 2000-ci ildə «Vergilər» qəzeti, 2003-cü ildə isə «Azərbaycanın vergi xəbərləri» jurnalı çapdan çıxır.

Keçən illər ərzində cavanların vergi haqqında bilgiləndirilməsi üçün fərqli ləvazimatların, həmçinin dərs kitabı və dərs ləvazimatlarının tərtib edilməsinə xüsusi diqqət ayrılmışdır. Cavanların vergi haqqında bilgiləndirilməsi üçün məktəblilər üçün üç dərs ləvazimatı, həmçinin bakalavr tələbələr üçün bəzi kitablar dərc edilərək pulsuz olaraq onlara təhvil verilmişdir. 2013-cü ildə respublikamızda birinci olaraq «Vergi Ensiklopediyası»nın dərcini də göz ardı etmək olmaz.

İqtisad Universiteti (ADIU) ilə birgə iş zamanı 2001-ci ildə «Vergi və vergiqoyma» kafedrasının əsasının qoyulması vergilər sektorunda mütəxəssislərin ərsəyə gətirilməsi nöqtəyi-nəzərindən məqsədəuyğun nəticələr vermişdir. Vergi haqqında bilgiləndirmə prosesinin ayrılmaz qismi kimi universitetdə Bakı və respublikanın fərqli regionlarında mövcud olan ali məktəblərin bakalavr və magistrantları arasında «Vergilər» haqqında olimpiadalar təşkil edilir. 2006-cı ildən etibarən bakalavr və magistrantlar arasında olimpiadalar keçirilmiş və birinci yerə çıxanlara sertifikat təqdim olunmuşdur.

Vergilər Nazirliyi 2002-ci ildə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində formal internet saytını (www.taxes.gov.az) əmələ gətirmiş ilk dövlət təşkilatlarından biri olaraq tanınır. Başqa əsas dəyişiklik 2003-cü ildə «195» Telefon-informasiya

servisinin ərsəyə gətirilməsi hesab edilir. Vergi ödəyənlərin, o cümlədən ölkə sakinlərinin vergi məəcəlləsi və onun istifadəsi, Vergilər Nazirliyinin sunduğu elektron servislər haqqında operativ, dəqiq, vergi idarələrinə gəlmədən informasiya əldə etmək, həmçinin vergi məəcəlləsinə əməl olunmaması situasiyaları haqqında xəbərdarlıqların qəbul edilməsini həyata keçirmək üçün Vergilər Nazirliyinin 195 nömrəli Çağrı Mərkəzi istifadəyə verilir.

195 nömrəli Çağrı Mərkəzi 2003-cü ilin axırında Bakının hər yerində istifadəyə verilsədə 2006-cı ilin may ayının əvvəlindən başlayaraq fəaliyyət sahəsi böyüyərək ölkənin bütün bölgələrindən olan sual və xəbərdarlıqların qəbulunu təmin edir. 2009-cu ilin sentyabr ayından başlayaraq isə İqtisadi Tərəqqi Nazirliyi də xidmətin bu növü ilə paralel fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq vergi idarəetmə üsuluna nüfuz edən, güclü inzibati idarəetmə və nəzarət imkanları olan vergi idarəetmə üsulu yaradılmışdır. Bu tədbirlər çərçivəsində beynəlxalq vergi sistemində inteqrasiya edən, güclü inzibati idarəetmə və nəzarət imkanları olan vergi idarəetmə üsulu ərsəyə gətirilmişdir. Nəticədə, 2006-cı ildən başlayaraq tətbiq olunan Avtomatlaşdırılmış Vergi Məlumat Servisi (AVİS) vergi servisinin sektorlarının hər birində, o cümlədən vergi inzibatchılığında modern məlumat avadanlıqlarının istifadəsinə, vergi verilməməsi durumlarına qarşı məqsədəuyğun nəzarət sisteminin formalaşdırılmasına, vergi idarələri hesabına monitorinqin keçirilməsi mexanizminin müasir tələblərə uyğun təkmilləşdirilməsinə zəngin şərait yaratmışdır.

Sözügədən proqramın vasitəsilə vergi borclarının təhvil prosesinde mövcud olan neqativ hallar aradan qaldırılmışdır. Nəticədə bu sektorda təkmilləşdirilmə işləri daim aparılmalıdır.

2007-ci ildə respublikn ən böyük dövlət sahələrindən hesab edilən Vergilər Nazirliyinin İnternet Vergi İdarəsi sahəsi fəaliyyətə başladı və qərarların elektron versiyada göndərilməsinə başlandı.

Vergi inzibatchılığının tərəqqisində əsas situasiyalardan biri də ölkəmizdə ilk dəfə elektron qərarların həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Vergilər Nazirliyi hesabına

Qərar Tərtibatı Proqramının tərtib edilərək vergi ödəyənlərə ödənişsiz verilməsi, vergi qərarlarının elektron versiyada verilməsini həyata keçirmək üçün 2007-ci ildə **e-taxes.gov.az** - İnternet Vergi İdarəsinin meydana çıxması vergi inzibatçılığının inkişaf etdirilməsi istiqamətində vacib sayılan irəliləyiş hesab edilə bilər.

Hal-hazırda İnternet Vergi İdarəsi hesabına aşağıdakı elektron servislər göstərilir: “Elektron Bəyannamə (e-Bəyannamə)”, “Sahibkarlıq amillərinin “Bir pəncərə” şərti ilə dövlət qeydiyyatı”, “Əlavə dəyər vergisinin depozit hesabı”, “Banklarla elektron çevrilmə”, “Elektron vergi hesab-fakturası”, “Onlayn kargüzarlıq”.

“Vergi məəcəlləsi və inzibatçılığının inkişaf etdirilməsi əsasında 2009-2012-ci illərdə Strateji Plan” əhatəsində əlavə dəyər vergisi sektorunda vergi inzibatçılığının daha da modernləşdirilməsi üçün 2010-cu il yanvarın 1-dən başlayaraq elektron vergi hesab-fakturaları həyata keçirilmişdir. Bu idarəetmə üsulunun həyata keçirilməsi ilə verilmiş məhsullara, edilmiş servislərə və yerinə yetirilən işlərə görə vergi hesab-fakturaları elektron versiyada verilir. Vergi inzibatçılığının aydınlığı nöqtəyi-nəzərindən strateji olan bu idarəetmə üsulu eyni zamanda vergi ödəyənlər üçün yaxşı nəticə vermişdir.

2011-ci ildə “Beynəlxalq Sertifikatlaşdırma və Sorğu Mərkəzləri İnstitutu” hesabına təşkil olunmuş auditin son vəziyyətinə görə Azərbaycanın Vergilər Nazirliyinin Çağrı Mərkəzinə Standartlaşma üzrə Avropa Komissiyası (“Austrian Standards plus”) hesabına EN-15838 Standartlarına müvafiqliyi haqqında “Nr.S 2011 043” nömrəli 15.10.2011-ci il tarixli keyfiyyət Sertifikatı təqdim olunmuşdur.

2012-ci il ərzində sertifikatlaşma prinsiplərinə müvafiq olaraq yenidən təşkil olunmuş auditə görə Standartlaşma əsasında Avropa Komissiyası Çağrı Mərkəzinə EN-15838 Standartlarına müvafiqlik haqqında təzə keyfiyyət Sertifikatı verilmişdir ki, sözügedən sertifikat hər iki ildən bir nəzarətin edilməsi prinsipi ilə 08.11.2018-ci ilə qədər keçərlidir.

Tətbiq edildiyi gündən etibarən Telefon-informasiya servisində 2,2 milyondan artıq xəbərdarlıq olunmuşdur. Əlavə olaraq, 2010-cu ildən etibarən Çağrı Mərkəzində «Mesaj xidməti» köməyi ilə qəbul edilmiş müraciətlərə baxılmışdır.

Cədvəl 2.1

195 Çağrı Mərkəzinə edilən müraciətlərin illər üzrə müqayisəli cədvəli

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Bütün müraciətlər	187.091	226.845	319.439	267.326	236.553	154.451	273.131	238.666	232.063
Canlı rejimdə	58.044	61.578	67.444	54.232	72.230	74.162	138.910	174.090	190.553
Elektron operator	129.047	165.267	251.995	213.094	164.323	80.289	134.221	64.576	41.510

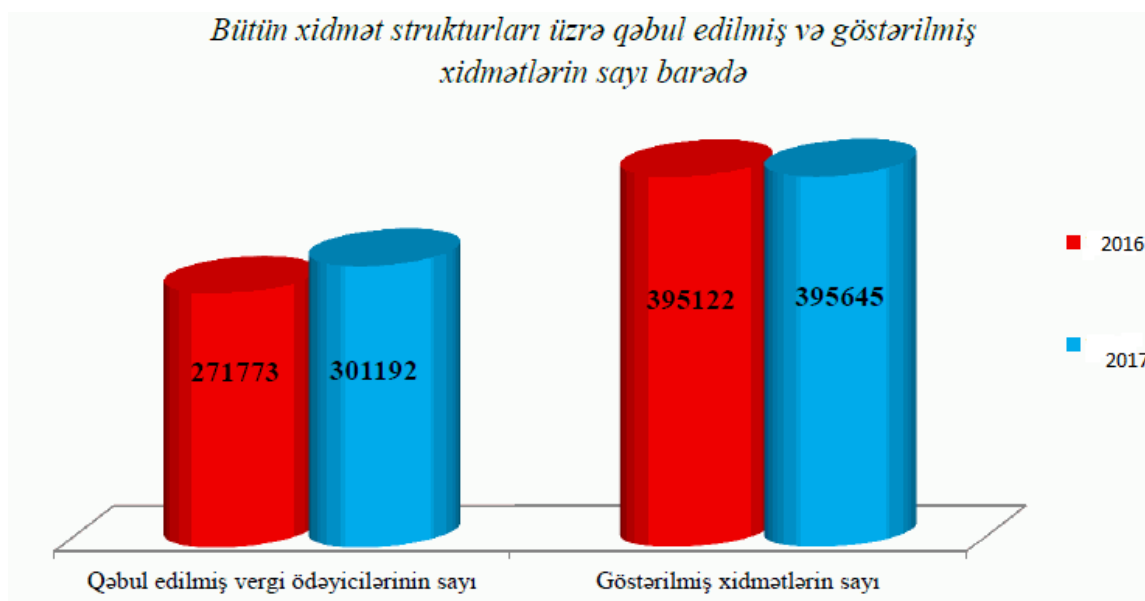
Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi Bakı, 2018

195 Çağrı Mərkəzində qəbul edilən müraciətlərin illər əsasında müqayisəli cədvəlindən görüldüyü kimi 2009-cu ilə nisbətən 2017-ci ildə bütün müraciətlər üzrə 44.972, canlı rejimlər üzrə 132.509 artım, elektron operatorlar üzə isə 87.537 azalım müşayət olunmuşdur.

Vergilərin əhəlinin öz istəkləri ilə ödənilməsi idarəetmə üsulunun tərəqqi etdirilməsi, sahibkarlığın təkmilləşməsi və səmərəli biznes şəraitinin təşəkkül etməsi üçün vergi ödəyənlərə görə servis mərkəzləri qurulmuşdur. 2009-cü ildən etibarən Vergilər Nazirliyi hesabına ən çox bölgələrdə, əsasən də vergi idarəsi olmayan iri şəhər və qəsəbələrdə 55 mərkəz fəaliyyətə başlamış, onlar modern kompüter və kompüter texnologiyaları, intensiv kommunikasiya üsulu ilə təmin olunmuşdur. Servis mərkəzlərinin gördüyü işlər vergi idarələri hesabına təşkil edilən monitoring nəzarət, analiz və araşdırma, məcburi alınma prosesləri çıxılmaq şərti ilə, vergi ödəyənlərə edilən servislərin bütün spektrini təşkil edir. Bu servislərə vergi məəcəlləsi ilə bağlı sualların cavablandırılması; hesabat, ərizə, arayış və başqa qiymətli

kağızların hazırlanması; elektron qiymətli kağız çevrilməsi və elektron imza əsasında servislərin edilməsi; fiziki şəxslərin gerçək zaman rejimində (onlayn) qeydiyyatı; monitoring-kassa aparatlarının onlayn qeydiyyata düşməsi və qeydiyyatdan xaric edilməsi; təsərrüfat amillərinin onlayn qeydiyyatdan xarici; vergi və rüsumların, cərimələrin elektron versiyada verilməsi; POS-terminalların qoşulması və onlardan faydalanma üsullarının şərhı; yazılı və həmçinin telefonla edilmiş müraciətlərə qarşılıq verilməsi və s. məsələlər aiddir [11, 178].

2017-ci ildə Vergilər Nazirliyinin Vergi ödəyənlərə servis mərkəzi də aid edilməklə 55 servis mərkəzi, Naxçıvan MR Vergilər Nazirliyinin və rayon vergilər bölmələrinin xidmət quruluşlarının tərəfdarları hesabına ümumilikdə 301192 vergi ödəyicisi şamil edilərək onlara 395645 servis edilmişdir. Servislərin əhatə dairəsinin böyüdülməsi üçün mərkəzlərin Avtomatlaşdırılmış Vergi Məlumat Sisteminə (AVİS) inteqrasiyasına başlanılmışdır.

2017-ci ildə Vergilər Nazirliyinin Çağrı Mərkəzinin tərəfdarları hesabına canlı əlaqə müddətində qəbul edilən 26998 zəng cavablandırılıb.

Vergi ödəyənlərə informasiya verilməsi üçün onlara 211271 SMS, qarşılıqlı mesaj servisinin istifadəçilərinə isə 66568 SMS yollanıb.

2017-ci ildə Vergilər Nazirliyinin formal internet saytına 344639 nüfuzetmə müşahidə edilib.

Vergi ödəyənlərə servis quruluşunda 42597 sakin daxil olaraq onlara 63494 sayda servis edilib. 2017-ci ilin 1 avqustunda vergi ödəyənlərə toplam olaraq 347011 sayda ASAN İmza sertifikatı təqdim olunub.

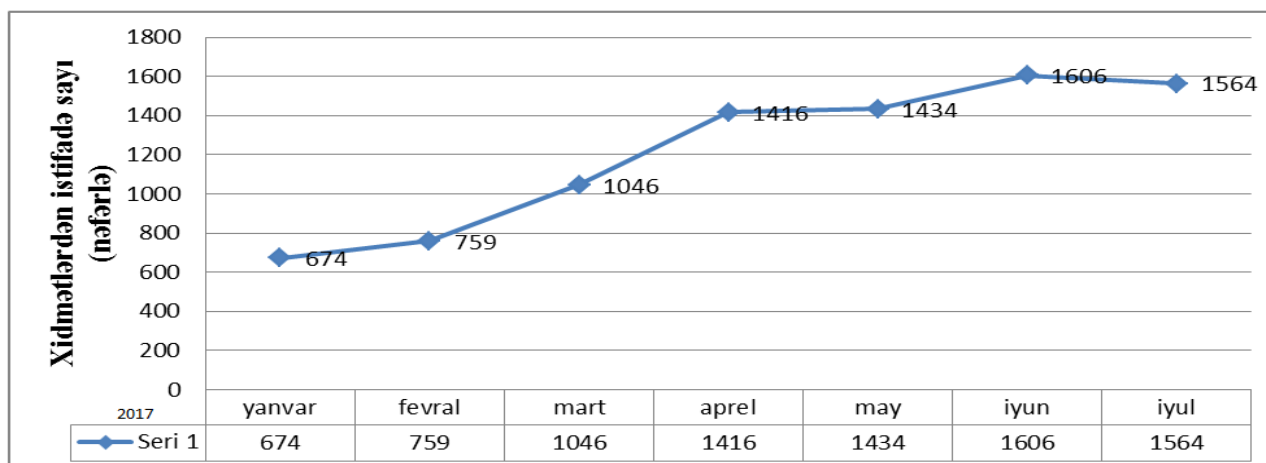
2017-ci ildə 7860 insan (1105 səlahiyyətli şəxs, 6755 fiziki şəxs) qeydiyyatda düşüb.

Respublikamızda “elektron hökumət”in təşəkkül etməsi beynəlxalq praktikaya əsaslanır və Azərbaycan dövlət başçısının “Azərbaycan Respublikasında rabitə və məlumat texnologiyalarının tərəqqisi üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramının” qəbul olunması barəsində fərmanı, “Dövlət idarələrinin elektron servislər edilməsinin həyata keçirilməsi sektorunda bir sıra tədbirlər barəsində” 23 may 2011-ci ildə imzalanmış sərəncamı və başqa normativ səlahiyyətli protokollarla fəaliyyət üçün hüquqi baza təşkil olunmuşdur.

Beynəlxalq praktiki fəaliyyətə görə, ölkə sakinlərinin dövlət idarəsi ilə münasibətinin daha asan və uyğun formada həyata keçirilməsi məqsədilə dövlət idarələrinin etdiyi elektron servislərin yeganə məkanda “www.e-gov.az” saytında toplanmışdır. “Bir pəncərə” şərtinə görə əsas qoyulmuş saytın köməyi ilə istnilən istifadəçi dövlət təşkilatları hesabına verilən e-xidmətlərdən faydalana bilər.

Vergi ödəyənlərə edilən elektron servislərin spektrinin böyüdülməsi, e-xidmətlərdən faydalanmanın kütləviləşdirilməsi modern mərhələnin ciddi problemlərindən biridir. Burada qayə perspektivdə vergi ödəyənlər ilə münasibət şəkilərini sərhədə salmaq və bu sektorda modern məlumat avadanlıqlarından faydalanmaqla, vergi idarələri hesabına edilən servislərin elektron versiyada həyata keçirilməsinin böyüdülməsinə yiyələnməkdən təşkil edilmişdir, bu sahədə məqsəduyğun araşdırmaların edilməsinə tələbat vardır.

2017-ci ilin yanvar-iyul ayları üzrə “Elektron Hökumət” portalı vasitəsilə təqdim olunan e-xidmətlərdən istifadə barədə statistik məlumat

Diaqramdan göründüyü kimi 2017-ci ilin yanvar ayından etibarən aylıq Vergi e-servisindən faydalanan 674 insan var idisə iyul ayında bu meyar artıq 1564 insanı göstərmişdir. Əgər statistik meyarlar bu intensivliklə davam etsə 2018-cü ilin dekabr ayında aylıq faydalananların sayının 2200 nəfər olacağını deyə bilərik.

Cədvəl 2.2

2017-ci il üzrə Vergilər Nazirliyinin təsdiq olunmuş elektron xidmətlərin portala inteqrasiyası barədə					
Ay	Təqdim olunmuş e-xidmətlərin sayı	Portalda yerləşdirilib	Portalda yerləşdirilmiş ümumi e-xidmətlərin sayı	Qurumların öz saytlarındakı e-xidmətlərin ümumi sayı	Qurumların öz saytlarında yerləşdirilib
Yanvar	57	2	9	47	46
Fevral	57	3	9	46	46
Mart	57	3	9	46	46
Aprəl	57	3	9	46	46
May	57	4	10	46	46
İyun	57	4	10	46	46
İyul	57	5	10	46	46
Avqust	57	5	10	46	46
Sentyabr	57	5	10	46	46
Oktyabr	57	5	11	46	46
Noyabr	57	5	11	46	46
Dekabr	57	5	11	46	46
2017-ci ilə dair Cəmi	57	5	11	47	46

Cədvəl 2.2

2017-ci il üzrə Vergilər Nazirliyinin təsdiq olunmuş elektron xidmətlərin portalına inteqrasiyası barədə

Mənbə: “Elektron Hökumət Bülleten”lərinin araşdırılması nəticəsində müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Elektron vergi servislərinin Elektron hökumət saytında yenə də çox az bir qismi məskunlaşdırılmışdır ki, nəticə etibarilə, kompleks qəbul olunmuş servislərin sayı 57, Vergilər Nazirliyinin öz elektron saytında 46 elektron servis olsa da Elektron hökumət saytında bu servislərin sayı yalnız 10-dur (Cədvəl 2.2).

- Vergilər Nazirliyinin formal internet saytından vergilərin elektron üsulla qarşılınması həyata keçirilsə də yenə də, bu idarəmə üsul Elektron hökumət saytına nüfuz etməyib.

- Vergi idarəetmə üsulu dövlət idarələrindən biri də bələdiyyə hesab olunur. Onların öhdəliyində əsasən 4 vergi forması olsa da bu sahədə nə Vergilər Nazirliyinin elektron saytında nə də ki, Elektron Hökumət saytında istənilən bir elektron servis şəkli edilməyib. Nəticədə bu əksər vaxt bu vergi formalarının verilməsində əngəl törədir. İndiki dövr üçün saytda bu servis forması barəsində böyük şübhə fəaliyyətə başlamış saytın da faydalanma sayında yüksəlişə nədən olar.

- Vergilər Nazirliyi indi “Asan İmza” servisi üçün ancaq bir mobil operatorun servisindən faydalanır, nəticədə bu başqa mobil operatorun üzvləri üçün asan deyil. Bu səbəbdən növbəti illərdə bütün mobil operatorların bu servise üzvlük olması istənilir.

- Vergi ödəyənlərin öz vergi prosedurlarını dəqiq təmin etmək üçün Elektron hökumət saytında “Vergi ödəyənin özəl kabinet”nin olmaması. Belə “kabinet”lərdə vergi ödəyən öz vergi prosedurlarını gözdən keçirə, poçt yollaya və yaxud qəbul edə, borc, verginin verilməsinin son tarixi, bank prosedurları haqqında və s. bu cür informasiyalar əldə edə və proseslər yerinə yetirə bilər.

Azərbaycan Respublikasında vergi ödəyənlərə Facebook, Whatsapp və Skype köməyi ilə də servis edilir.

Respublikamızda Vergilər nazirinin əmrinə əsasən "Aydın vergi partnyorluğuna görə əsasında tətbiq olunan vergi ödəyənləri ilə işlərin təşkili Qaydaları" qəbul edilib.

Bu qaydalara görə, vergi partnyorluğu üzrə iş görən vergi ödəyənlərə məhz vergi idarələrinin hüquqları çərçivəsində məlumat - kommunikasiya avadanlıqlarının yeni uğurlarından faydalanmaqla vergi xidmətlərinin göstərilməsi, vergi ödəyənlərin uçot baza məlumatlarında lazımi dəyişikliklərin edilməsi, vergi nəzarəti tədbirlərinin keçirilməsi, eləcə də müraciətlərə baxılması və başqa məsələlər üzrə qaydalar nəzərdə tutulur.

İlk öncə vergi ödəyən şəxs partnyor ödəyəni olmaq üçün yəni, bu adı qazanmaq üçün vergi idarələrinə bildiriş göndərməlidir. Bu müraciət araşdırıldıqdan sonra vergi ödəyicisinə partnyor ödəyicisi adının qoyulması ilə əlaqəli bildiriş verilir, əks təqdirdə isə yəni, uyğun gəlmədiyi halda isə bu qaydaların meyarlarına müvafiq olmaması haqqında informasiya verilir.

Partnyor ödəyicilərin uçotu AVİS-də ayrıca aparılmalı və onlar üçün məlumat bazası yaradılmalıdır.

Partnyor ödəyicilərinə göstərilən ənənəvi xidmətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- ✓ elektron xidmətlər;
- ✓ hazır qiymətli kağızların verilməsi servisi;
- ✓ qiymətli kağız qəbulu servisləri;
- ✓ elektron qiymətli kağız çevrilməsi servisləri;
- ✓ SMS məlumatlandırma servisi;
- ✓ ünvanlı xidmətlərin göstərilməsi.

Beləliklə vergi idarəetmə üsulunda təşkil edilən müasirləşmə hesabına vergi ödəyənlərin vergi idarələri ilə münasibətin bütün dövrlərində, qeydiyyatdan da daxil olmaqla qərarların verilməsi, vergi məbləğindən başlayaraq vergi monitorinqi prosesinədək bütövlükdə elektron avadanlıqlar üzərindən aparılması ilə əlaqədar sistemli, planlı, yeganə mərkəzdən idarə olunan tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Vergi idarəetmə üsulumuz indi yer üzünün ən inkişaf etmiş və ən modern vergi idarəetmə üsullarından birinə çevrilmişdir və biz bu durumunun stabilliyini qorumaq üçün öz sistemimizi hərdəim var olan mühitə müvafiq inkişaf etdirməli, perspektiv tərəqqi üsullarını tapmalıyıq.

2.3 Vergi mühitinin və vergi qarşılıqlı əlaqələrinin Azərbaycanın vergi idarəsi üsulunun təşəkkül tapmasına təsirinin qiymətləndirilməsi

Vergi əlaqələri təkrarən bölüşdürücü xarakterli olduğundan sosial inkişaf yetəri qədər sözügedən əlaqələrin tərəqqi səviyyəsinə tabe olur. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə bazar münasibətlərinin formalaşdırılması istiqamətində islahatların reallaşdırılması səmərəli vergi sistemi yaratmadan mövcud deyildir. Vergi əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi əksər ölkələrin gördükləri işlərin ən mühüm həmçinin, çətin sektorlarından biri sayılır. Sosial xarakterli bazar iqtisadiyyatı dövlətlərdə vergi idarəetmə üsulu iqtisadiyyatın nizamlanmasında gəlir cədvəlinin təşəkkül etməsində, dəyər yüksəlişinə sərhəd qoyulmasında, inflyasiyanın əngəllənməsində dövlət məşğuliyyətinin vacib daşıyıcısı olaraq özünü göstərir. Vergi idarəetmə üsulu yenidən emal prosesinin iştirakçılarını iqtisadi maraqlarını ifadə etməklə, onların kompensasiyasını və nəticədə, ictimai inkişafı həyata keçirir.

Vergi idarəetmə üsulu alınan vergilər, onların təşkilinin hüquqi formaları və metodlarının toplusudur və araşdırmalardan məlumdur ki, istənilən ölkənin vergi idarəetmə üsulu formalaşdırılarkən aşağıdakı əsas elementlər nəzərə alınmalıdır:

- ✓ vergi idarələri sistemi;
- ✓ vergi məəcəlləsi sistemi;
- ✓ vergi siyasətinin şərtləri;
- ✓ vergilərin gəlir cədvəli üzrə bölüşdürülməsi metodu;
- ✓ vergi monitorinqinin növ və metodları;
- ✓ vergi icraatının qaydaları və şərtləri;
- ✓ beynəlxalq iki dəfə vergitutma probleminin çözülməsinə yanaşma metodları və s.

Ənənəvi iqtisadiyyatın strukturunun əsaslı surətdə təkrar olaraq həyata keçirilməsi, işgüzar fəallığın stimullaşdırılması, respublikanın maliyyə və büdcə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi, beynəlxalq maliyyə institutlarının tələblərinin yerinə yetirilməsi daha çox müvafiq intensiv vergi idarəetmə üsulunun formalaşmasından asılıdır. Müasir dövrdə vergi idarəsi üsulunun ən ümdə vəzifəsi istehsal investisiya

qoyuluşunu, xarici investisiyanın cəlb olunması məqsədilə səmərəli münbit şəraitin yaradılmasını həyata keçirməkdir. Bu, həmçinin, ölkə əhalisinin işgüzar fəallığının artırılmasında yüksək stratejiyaya sahibdir. Aydın ki, yeni müstəqillik qazanmış respublikanın iqtisadi suverenliyi mükəmməl maliyyə sisteminin qurulmasından və zəngin büdcənin təşəkkül etməsindən strateji dərəcədə asılıdır. Bazar iqtisadiyyatı mühitində gəlir cədvəlinin əsasını vergilər əhatə edir və odur ki, keçid iqtisadiyyatlı və tərəqqi etmiş bazar iqtisadiyyatı dövlətlərində sınaqdan çıxmış, öz üstünlüyünü sübut etmiş, uyğun işləri intensiv vergi idarəsi üsulunun yaradılması, mütərəqqi vergi formalarının tətbiqi obyektiv zərurətdən irəli gələn reallıqdır. Əlbəttə, bu zaman, tarixi, iqtisadi, mədəni, milli və s. amillər də nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Azərbaycan milli iqtisadiyyatının formalaşmasında vergi idarəsi üsulunun beynəlxalq normalara uzlaşdırılması və formalaşdırılması az rol oynamır [19,s.89,91,92]. Son dövrlər ölkədə iqtisadiyyatı stimullaşdıran intensiv vergi idarəsi üsulunun qurulması vacib bir məsələ kimi iqtisadçı tədqiqatçıları düşündürür. Biz qeyd etmişik ki, vergi sistemi vasitəsilə öncül istiqamətlərin stimullaşdırılması və əlverişli vergi mühitinin yaradılması keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün vacib məsələlərdən sayılır. Respublikamızın vergi sistemi öz inkişaf mərhələsində iki vergi sisteminin xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir: Avropa və Amerika (mənfəət vergisi) [22,s.56, 106, 107].

Avropa ölkələri üçün ƏDV prinsipləri üstünlük təşkil etdiyi halda, Amerika vergi sistemi üçün daha çox gəlirdən vergi prinsipi xarakterikdir. Müstəqil Azərbaycan dövləti məhz bu iki vergi sisteminin müsbət xüsusiyyətlərini mənimsəməklə öz müasir vergi sistemini qurmuşdur.

Beynəlxalq normalara müvafiq olaraq təzə mütərəqqi vergi növləri tətbiq edilməklə formalaşmış vergi sistemi respublikanın iqtisadi-maliyyə durumunu yaxşılaşdırmaq üçün daha da inkişaf etdirilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, optimal vergi idarə üsulunu tam formalaşdırmaq mümkün olmadığından bu sahədə müəyyən problemlər mövcuddur. Mükəmməl vergi sistemində bu problemləri aradan qaldırmaq lazımdır. Fəal vergi vasitəsinin yaradılması, fikrimizcə, aşağıdakı tələblərə

uyğun olmalıdır.

✓ vergi sistemi təkcə dövlət xəzinəsinin doldurulması vasitəsi olmamalı, həm də iqtisadiyyatın xalq üçün önəmli tənzimləyicisi və stimullaşdırıcı rolunda özünü göstərməlidir;

✓ dövlət vergi sistemi büdcə ilə münasibət və münasibətdə müəssisələrə və təşkilatlara mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formalarından asılı olmayaraq bərabər tələblər irəli sürməlidir;

✓ vergi ödəyənlər üçün vahid qaydada vergi müəyyənləşdirilməli, onun faiz dərəcələri sabit və aydın şəkildə müəyyən olunmalıdır;

✓ yaradılmış vergi mexanizmi istehsalın inkişaf etdirilməsi üçün gücləndirici amilə çevrilməlidir;

✓ vergi qanunvericiliyi çevik xarakterə malik olmalıdır;

✓ verginin artan gəlir istiqamətində mütərəqqi formalarından ətraflı şəkildə faydalanılmalıdır.

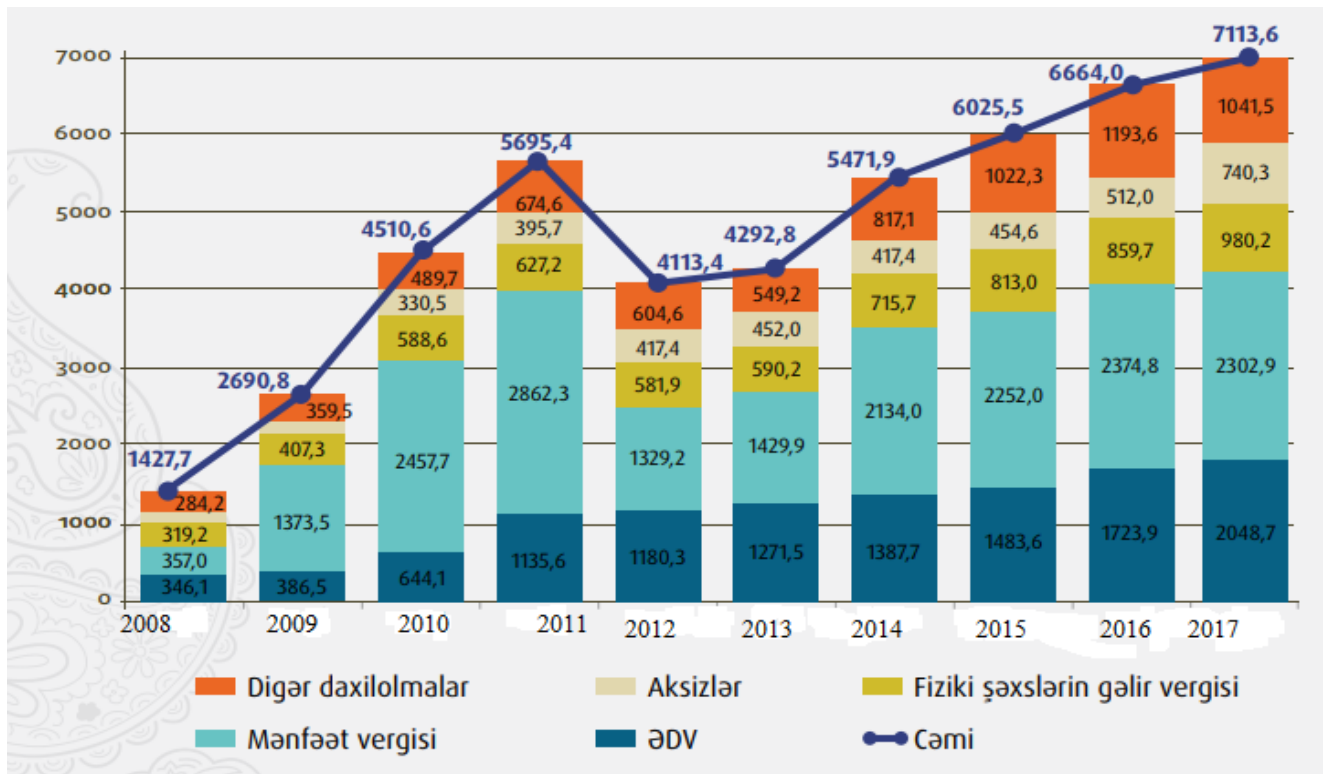
Müasir Azərbaycanda işləyən vergi idarəetmə üsulu yetəri qədər təkmil olmasa da, ən əsası stimullaşdırıcı meyilli formalaşmışdır. Qeyd etmək olar ki, vergi sistemi 1991-ci ildən etibarən köklü dəyişikliklərə məruz qalsa da, hələ də bazar mexanizmlərinə kifayət qədər adaptasiya olunmamışdır. Nəticədə, fiskal münasibətlər bir-birinə əks olan xeyli sayda qanun və qanunaltı normativ protokollarla nizamlanır. Həmçinin vergi idarəetmə üsulunda müxtəlif növ güzəştlərin də mövcudluğu iqtisadi fəaliyyətdə qeyri-bərabərliklə nəticələnir [10,s.79].

Beləliklə, davamlı iqtisadi tərəqqinin istəklərinə müvafiq olaraq vergi münasibətlərini tənzimləyən qanun, qərar, təlimat, əsasnamə və normativ hüquqi protokollara vaxtaşırı yenidən baxılmalı, onlar müasir beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılmalıdır. Vergilərin faizi mümkün qədər aşağı salınmalıdır ki, onlar Azərbaycanın istənilən vətəndaşının lokal iqtisadi fəaliyyətə qoşulmasına, əmək məhsuldarlığının və həyati səviyyəsinin artırılmasına imkan versin. Qeyd edilənlərin iqtisadi sistemdə tətbiq edilməməsi getdikcə kütləvi şüurda öz gəlirlərini dövlətdən gizlətmək meyllərini gücləndirir və «gizli iqtisadiyyata» geniş imkanlar açır. Bu

zaman əsasən halal zəhmətlə çalışan peşə adamlarının hesabına dolanan dövlət büdcəsi, «işgüzarların» milyonlarından məhrum qalır. Təbii ki, belə neqativ meyillərin aradan qaldırılması adekvat sosial-iqtisadi mühitin təşəkkül etməsini tələb edir. Başqa sözlə, vergilə sahəsində mövcud olan problemlərin iqtisadi sistemin digər problemlərindən səbəb-nəticə asılılığı ilə izah edilməsi çox vacibdir. Dissertasiyada vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə yeni iqtisadi tərəkürün formalaşması, milli valyutanın dönərliyinin təmin edilməsi, hər cürə bürokratiya elementlərindən təmizlənmiş çevik iqtisadi idarəetmə mexanizminin yaradılması, özəlləşdirmənin tam ədalətlik prinsipi ilə davam etdirilməsi arasında üzvi bir əlaqə vardır.

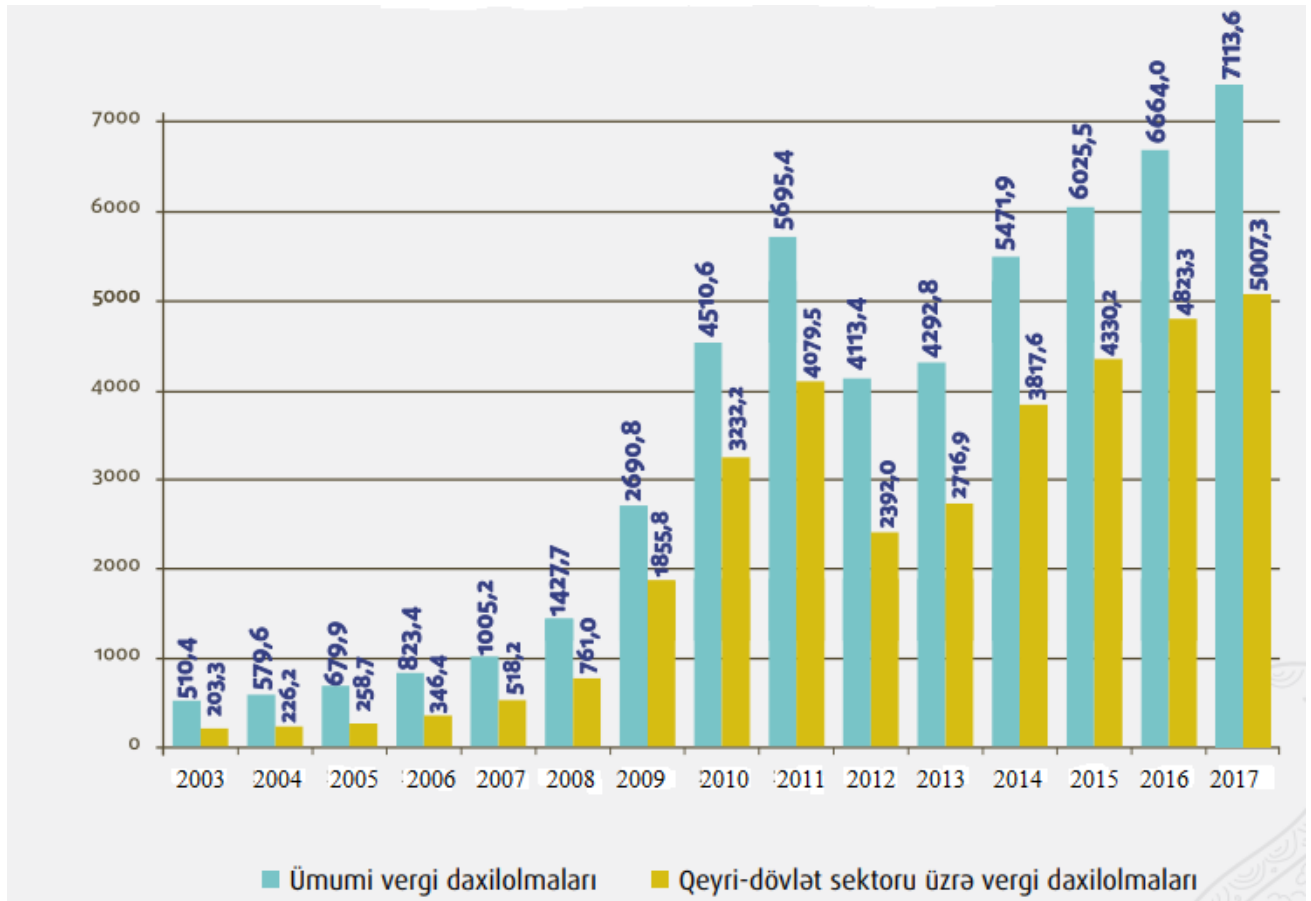
Vurğulamaq lazımdır ki, respublikada azad sahibkarlığın tərəqqisinə təkan verilməsi və bu sektora dövlət dəstəyinin göstərilməsi nəticəsində sahibkarlıq subyektlərinin sayı sürətlə artmış, özəl sektorun iqtisadi sistemdə rolu çox güclənmiş və ən əsası bu sektorun vergi daxilolmalarında xüsusi kütləsi artmışdır. Belə ki, 2003-cü illə müqayisədə 2017-ci ildə qeyri-dövlət sektorundan daxilolmaların ümumi vergi daxilolmalarında xüsusi çəkisi 42,1 faizdən 71,7 faizədək yüksəlmişdir.

2008-2017-ci illərdə Azərbaycanın əsas vergi növlərinə dair vergi daxilolmalarının dinamikası (mln. manat)

Hökumətin vergi sisteminin səmərəliyinə dair qarşıya qoyduğu qayələrdən biri də, dövlət iqtisadiyyatının neft-qaz amilindən asılılığını böyük dərəcədə azaltmaq və iqtisadiyyatın diversifikasiyasına nail olmaqdır. İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişaf konsepsiyasının təmin olunması nəticəsində, 2017-ci ildə qeyri-neft sahəsinin vergi daxilolmalarındakı payı 54,5 % və ya 3 milyard 286,6 milyon manat əhatə etmişdir. Bu da, 2015-ci ilin analoji göstəricilərindən 39,5 % və ya 931,1 milyon manat çoxdur.

Ümumi vergi daxilolmaları və qeyri-dövlət sektoruna dair vergi daxilolmalarının dinamikası (mln. manat)

Dünyanın öncül və keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərinin praktiki fəaliyyəti göstərir ki, vergilərin miqdarı, və ölçüsü azaldıqca dövlətin iqtisadi həyatında fəallaşma prosesi müşahidə olunur, maliyyə dövriyyəsi sürətlənir, gəlir cədvəlinə daha çox pul gəlir. İqtisadiyyat vergi sistemi sahələrini əhatə edən qanun və təlimatları

operativliklə təmin edilməsinə qadir icra mexanizmi yaratmalı və Respublika Vergilər Nazirliyi modern mühitə müvafiq formalaşmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatında vergi idarəsi üsulu dövlətin əlində iqtisadiyyatı tənzimləyən əsas alət və vasitə rolunu oynamalıdır. Yenə də bu alət bazar iqtisadiyyatının digər vacib atributları formalaşmadan səmərəli rol oynaya bilməz. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, hazırda respublika iqtisadiyyatı bazar münasibətlərinə keçid dövründədir və bu münasibətlər hələ tam formalaşmamışdır.

III Fəsil. Vergi sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

3.1 Vergi sistemi və vergi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsinə dair beynəlxalq təcrübədən istifadə imkanları

Son dövrlər Azərbaycan Respublikasının vergi idarəetmə üsulunun müasirləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi, vergi servisinin modern normalara müvafiqləşdirilməsi sektorunda strateji fəaliyyət göstərilmiş, vergi məcəlləsinin və vergi inzibatçılığının modern istəklər nöqtəyi-nəzərindən yaradılması meyilində irəliləyişlər müşahidə edilmişdir. Əsası ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan və cənab İlham Əliyevin hesabına müvəffəqiyyətlə sürdürülən məqsədəuyğun iqtisadi siyasət nəticəsində indi ölkəmizdə modern vergi idarəetmə üsulu qurulmuş və inkişaf etdirilməkdədir.

Azərbaycanın vergi idarəetmə üsulunun son dövrlərdə qazandığı müvəffəqiyyətlərdən biri onun beynəlxalq vergi idarəetmə üsuluna nüfuz etməsi və vergi sektorunda islahatçı dövlətlər kateqoriyasına aid edilməsidir. Bu, ilk öncə, ölkənin beynəlxalq profildə daha məşhur olması və günbəgün artan nüfuzu ilə, başqa cür desək ölkədə aparılan vergi islahatları və bu islahatlardan qazanılan nailiyyətlərlə əlaqədardır.

Vergitutma sektorunda dünyada baş verən hadisələr və bəzi ölkələr hesabına, ən çox da tərəqqi etmiş ölkələr hesabına yürüdülmən islahatlar göstərir ki, vergi ödəyicilərinin qarşılıqlı əlaqələri artıq qarşılıqlı güvənin yaradılması və partnyorluq üzrə qurulması ən vacib işlərdən biridir. Həmçinin, vergitutma sektorundakı təkmilləşmə vergi inzibatçılığının inkişaf etdirilməsi, əlavə olaraq vergi ödəyiciləri hesabına vergi məcəlləsinə riayət etmə xərclərinin aşağı salınması üçün modern məlumat-kommunikasiya avadanlıqlarından istifadənin böyüməsi şəraitini yaradır. Bu nöqtəyi-nəzərdən, ölkəmizin vergi idarəetmə üsulu modern məlumat avadanlıqlarının həyata keçirilməsi, vergi ödəyicilərinə servis, insan resurslarının tərəqqisi və vergi inzibatçılığında yeni idarəetmə normalarının tətbiqi nöqtəyi nəzərindən vacib uğurlar qazanmışdır. Nəticədə, elektron hökumətin qurulması meyilində ən vacib proyektlərdən biri olan və vergi idarəetmə üsulunun inkişaf

etdirilməsi və modernləşdirilməsi sektorunda təmin edilən Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya Sistemi (AVIS) vergi idarələrinin gördüyü işləri avtomatlaşdırmaqla, sürətli və məqsədüyükün vergi siyasətinin aparılması üçün texnoloji dəstəyi təmin etmişdir.

Hal-hazırda vergi ödəyicilərinə göstərilən servislər, xüsusilə elektron servislər genişlənməkdədir. Vergi qərarlarının elektron versiyada istifadəsi bu istiqamətdə böyük irəliləyiş hesab olunur və vergi ödəyicilərinin riayət etmə xərclərinin aşağı salınmasına imkan yaradır. Artıq primitivləşdirilmiş vergi ödəyicilərinin 74%-i, ƏDV ödəyicilərinin 94%-i vergi bəyannamələrini elektron formatda təqdim edirlər.

Vergilərə aid zəruri informasiyaların verilməsi üçün MDB məkanında ilk növbədə ölkədə yaradılan Vergilər Nazirliyinin 195 telefon servisində edilmiş bildirişlərin tempi bu servisin yetəri qədər mühüm olduğunu göstərir. Həmçinin, Vergilər Nazirliyinin azərbaycan, rus və ingilis dillərində işləyən internet portalı vergi ödəyiciləri ilə interaktiv ünsiyyətin yaradılmasına imkan yaratmışdır.

Yada salmaq ki, 1 yanvar 2008-ci ildə ölkəmizdə ƏDV üzrə yeganə depozit hesabı həyata keçirilmişdir ki, nəticədə bu ƏDV-nin fəaliyyəti və əvəz edilməsi, həmçinin, ƏDV əsasında dövlət gəlir cədvəlinə ödənişlə əlaqəli vergi ödəyicilərinin bütün prosedurları əsasında vergi idarələri tərəfindən məqsədüyükün monitoring tətbiq etməyə şərait yaratmışdır [13,s.162].

Elektron vergi hesab-fakturalarının istifadəsinə başlanmışdır və bu idarə üsulunun həyata keçirilməsi vergi hesab-fakturaların dövriyyəsinə nəzarəti yetərincə təkmilləşdirmişdir. Həmçinin, nağd pul prosedurlarına vergi monitoringinin qüvvətləndirilməsi üçün nəzarət-kassa aparatlarına məsafədən ötürmə qurğularının (GPRS) quraşdırılmasına başlanılmışdır.

Bu uğurların qazanılmasında dövlət başçısının sərəncamı ilə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında vergi inzibatçılığının inkişaf etdirilməsi Dövlət Proqramı”nın müvəffəqiyyətlə təmin olunması vacib rol oynamışdır. Məhz bu proqram çərçivəsində 3 il müddətində 5 əsas strateji istiqaməti əhatə edən 39 irimiqyaslı tədbir həyata keçirilmişdir. Bu Proqramın həyata keçirilməsi nəticəsində

güclü monitoring etməyə imkan verən vergi inzibatçılığının təşəkkülünə nail olunmuş, daha məqsədəuyğun və funksional əsasda işləyən müasir idarəetmə sistemi yaradılmışdır.

Həmçinin, dövlət başçısının fərmanı ilə Vergilər Nazirliyi hesabına sahibkarlığın tərəqqisinin intensivləşdirilməsi və biznesə başlama əməliyyatlarının primitivləşdirilməsi üçün sahibkarlıq işləri subyektlərinin qeydiyyatı “bir pəncərə” şərti üzrə həyata keçirilməyə başlanmışdır. Bununla əlaqədar, qeydiyyat prosedurları kifayət qədər sadələşdirilmiş, qeydiyyat müddəti səlahiyyətli şəxslər üçün üç günə (fiziki şəxslər – iki günə) qədər azaldılmışdır.

Dövlət qeydiyyatının “bir pəncərə” şərti ilə tətbiqinin uğurla yerinə yetirilməsi beynəlxalq maliyyə qurumları hesabına yüksək qiymətləndirilmiş, bu yenilik qeydiyyat sahəsində dünyada yürüdülmüş ən müvəffəqiyyətli islahat sayılmışdır.

Vurğulamaq olar ki, Vergilər Nazirliyi ənənəvi vergi idarəetmə üsulunun inkişaf etdirilməsi və müasirləşdirilməsi üçün başqa dövlətlərin təcrübələrinin öyrənilməsinə, bu ölkələrin vergi orqanları, eləcə də beynəlxalq və sahəvi təşkilatlarla işgüzar münasibətlərin qurulmasına və hazırki əlaqələrin inkişafına üstünlük verir.

Hal-hazırda Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrin, Müstəqil Dövlətlər Birliyi iştirakçıları olan dövlətlərin, o cümlədən, ABŞ, Türkiyə, Sinqapur və başqa dövlətlərin vergi orqanları ilə qurulmuş qarşılıqlı işgüzar əlaqələr inkişaf etdirilməkdədir.

Xarici ölkələrin vergi idarəetmə üsulunun, tətbiq etdikləri dəyişikliklərinin və mütərəqqi təcrübələrinin öyrənilməsi üçün Vergilər Nazirliyinin nümayəndə heyətləri ABŞ, Birləşmiş Krallıq, Fransa, İrlandiya, Danimarka, Çexiya, Macarıstan, Türkiyə, Estoniya, Ukrayna, İsveç, Polşa, Niderland və başqa ölkələrin vergi orqanlarında işçi səfərlərdə olmuşdurlar.

Ənənəvi vergi idarəetmə üsulunun qazandığı uğurlar və həyata keçirilən mütərəqqi proyektlər, həmçinin, bu nailiyyətlərin daha aktiv formada təbliğ edilməsi və başqa dövlətlərin vergi idarələri ilə birgə işin təşkil edilməsi artıq həmin ölkələrin vergi idarələrinin marağını respublikamıza cəlb etməkdədir.

Son dövrlərdə İrlandiya, Qazaxıstan, Ukrayna, Qırğızıstan, Türkiyə, Çexiya, Moldova, Avstriya, Niderland, Tacikistan və Estoniya üzvlükləri Vergilər Nazirliyində səfərdə olmuşlar. Həmin səfərlər ərzində vergi inzibatçılığı, “bir pəncərə” şərtinin həyata keçirilməsi, ƏDV depozit hesabı, vergi əməkdaşlarının fəaliyyətinin dəyərləndirilməsi sistemlərinin tətbiqi və başqa sektorlarla əlaqəli çoxlu təqdimatlar həyata keçirilmiş, qarşılıqlı təcrübə mübadiləsi edilmişdir.

Əlavə olaraq, xarici dövlətlərin vergi idarələri ilə yaradılmış birliyin hüquqi bazası böyüdülməsi istiqamətində tədbirlər görülməkdədir. Artıq Fransa, Çexiya və Estoniyanın vergi administrasiyaları ilə birliyə dair memorandumlar imzalanmış, həmçinin, Böyük Britaniya, İrlandiya, Litva, Latviya və Macarıstanın vergi idarələri ilə analoji sənədin imzalanması üçün uyğun işlər həyata keçirilir.

Vergi sahəsində nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla böyük əməkdaşlıq edilir. Bu nöqteyi-nəzərdən Vergilər Nazirliyinin üzv olduğu Avropadaxili Vergi Administrasiyaları Təşkilatı (İOTA) ilə əməkdaşlıq xüsusilə vurğulanmalıdır.

Vergilər Nazirliyi 2002-ci ildə bu quruma üzv olmaqla Avropa ölkələrində gedən vergi mövzularına dair ümumi proseslərdə özünü göstərmək imkanı qazanmışdır, bu da öz növbəsində milli vergi idarəetmə üsulunu inkişaf etdirmək və müasirləşdirmək üçün çox mühüm rol oynamaqdadır.

Başqa cəhətdən bu qurumun fəaliyyətində özünü göstərmək Azərbaycana xeyli xarici ölkələrlə müqayisədə, başqa sektorlarda olduğu kimi, vergilər sektorunda da “daha irəlidə getmək” kimi mühüm bir üstünlük verir və bu üstünlükdən səmərəli istifadə edilməyə çalışılır [11,s.121].

Təşkilatın 13-cü Baş Assambleyasında mövcud nümayəndə heyətimiz ölkəmizdə həyata keçirilən “ƏDV-nin depozit hesabı” haqqında çıxış etmiş və bu çıxış böyük marağa səbəb olmuşdur.

Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Təsisatı və digər beynəlxalq təşkilatlarla məqsədəuyğun əməkdaşlıq sürdürülür və qarşılıqlı maraq oyadan məsələlər üzrə mütəmadi görüşlər, birlikdə tədbirlər və projətlər keçirilməkdədir.

Vergi işçiləri İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı tərəfindən keçirilən qlobal forumlarda, peşəkarlığın yüksəldilməsi üçün İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı tərəfindən Ankara Çoxmilli Vergi Mərkəzində bir çox mövzularda keçirilən məşğələlərdə və başqa tədbirlərdə aktiv iştirak edirlər.

İslam Ölkələrinin Vergi Orqanları Assosiasiyası (ATAİC) ilə əməkdaşlığın böyüməsi adı ilə görülən işlər sürdürülməkdədir.

Mühüm meyillərdən biri də Avropa Kommersiya Qeydiyyatçıları Forumu (EFCR) ilə münasibətlərin yaradılması idi.

Bu qurumla daha yaxın əməkdaşlıq kommersiya səlahiyyətli şəxslərin qeydiyyatı sektorunda başqa ölkələrdə görülən işlərlə tanış olmaq, xarici dövlətlərin bu sektor üzrə aidiyyəti orqanları ilə əməkdaşlığın tərəqqi etdirilməsi və qeydiyyatla əlaqəli əməliyyatların bundan sonra da təkmilləşdirilməsi üçün vacib vəzifə daşıyır.

Ənənəvi iqtisadiyyatın intensiv tərəqqisinə müvafiq olaraq bu gün vergi idarəetmə üsulunun da hədəflədiyi müasir funksiyalar vardır. Dünya ölkələrində iqtisadi şəraitin sürətlə dəyişməsi, eyni zamanda regional və beynəlxalq müstəvidə investisiyaların cəlb edilməsi üçün çəkişmə bacarıqlı iqtisadi sistem qurmaq meyilində gedən proseslər dövlətimizin vergi idarəetmə üsulunu da buna hazır olmağa məcbur edir.

Bu nöqtəyi-nəzərdən ölkəmizin Avropa Qonşuluq Siyasəti dairəsində təsdiq olunan Fəaliyyət Planı vacib önəm daşıyır. Bu Plan xeyli sahələrin, o cümlədən vergi idarəetmə üsulunun tərəqqi meyillərinin Avropa İttifaqının əsas prinsiplərinə və vergi məəcəlləsində ümumi təsdiq edilmiş normalara müvafıqlaşdırilməsini nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi bu Fəaliyyət Planından əmələ gələn məsuliyyətlərin təmini, eyni zamanda vergi idarəetmə üsulunun yaxın gələcək üçün inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən iki vacib qiymətli kağız qəbul etmişdir. Bunlar “Vergi məəcəlləsinin inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyətli istiqamətləri” və “Vergi inzibatçılığının inkişaf etdirilməsi üçün məlumat-kommunikasiya texnologiyalarının istifadə imkanlarının genişləndirilməsi” barəsində konsepsiyalardır.

Sadalanan konsepsiyaların yerinə yetirilməsi üçün təsdiq edilən Strateji Plan vergi idarələri qarşısında yaxın üç ildə bəzi vacib tədbirlərin təşkilini təyin edir ki, bu da vergi idarələrinə bir çox əhəmiyyətli məqsədlərə yiyələnməyə imkan verəcəkdir. İlk növbədə, ölkəmizin vergi məəcəlləsinin Avropa İttifaqının vergi məəcəlləsinin əmrlərinə müvafıqləşdirilməsi prosesi davam etdiriləcəkdir. Digər yandan, vergidən yayınma durumunun əngəllənməsi, bu sektorda vergi inzibatçılığının az riskli yeganə sistem kimi təşəkkülü təmin ediləcəkdir. Vergi ödəyicilərinə edilən servislərin daha da yaxşılaşdırılması və informasiya almaq imkanlarının genişləndirilməsi, vergi orqanlarının fəaliyyətində şəffaflıq səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə daxili nəzarət mexanizminin təkmilləşdirilməsi də məqsəd olaraq ortaya qoyulmuşdur.

Əlavə olaraq, ənənəvi vergi məəcəlləsinin inkişaf etdirilməsi və Avropa İttifaqının əmrlərinə müvafıqləşdirilməsi istiqamətində Avropa İttifaqının texniki yardım alətləri olan TAİEX və TVİNİNG proqramları əhatəsində bəzi projelərin gerçəkləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Sözgedən proqramlar Avropa İttifaqının əhatəsinin genişləndirilməsi üçün məqsəduyğun sayılan və həmçinin Avropa Qonşuluq Siyasəti ilə əhatə olunan dövlətlərdə istifadə edilən texniki vasitələrdir. Bu proqramlar Avropa İttifaqına yaxın olan dövlətlərdə və üzvlüyə namizəd olan dövlətlərdə Aİ-nın əmrlərinin məqsəduyğun formada tətbiq edilməsi üçün tərtib edilən texniki yardım vasitəsidir. Artıq bununla əlaqəli cari ildə Avropa İttifaqının təcrübəçi missiyalarının dövlətimizə səfərləri keçirilmişdir.

Belə ki, Fəaliyyət Planında nəzərdə tutulan ənənəvi vergi məəcəlləsinin inkişaf etdirilməsi və Avropa İttifaqının əmrlərinə müvafıqləşdirilməsi kimi prioritet meylin həyata keçirilməsi məqsədilə cari ildə TAİEX proqramı çərçivəsində təcrübəçi missiyası təşkil edilmişdir. Təcrübəçi missiyası zamanı milli qanunvericiliyimizin Aİ prinsiplərinə oxşarlığına aid müqayisəli formatda müzakirələr edilmiş, ənənəvi vergi məəcəlləsinin, əsasən də dolaylı vergilər üzrə məəcəllənin Aİ ümumi şərtlərinə və əsas əmrlərinə uyğunlaşması meylinə tərəqqisi bildirilmiş, bu sahədə işlərin davam etdirilməsi tövsiyə edilmişdir.

Vergitutma sahəsində dünya ölkələri ilə qurulan münasibətlərin mühüm bir meyli “Gəlir və mülk vergilərinə qarşı ikiqat vergitutmanın ləğv edilməsi və vergidən yayınmanın əngəllənməsi” barəsində müqavilələrin imzalanmasıdır. İkiqat vergitutmanın ləğv edilməsi haqqında beynəlxalq müqavilələr səmərəli investisiya şəraitin yaradılmasına bilavasitə təsir edir, vergidən yayınma hallarının əngəllənməsi məqsədilə vergi idarələri arasında qarşılıqlı köməklik göstərilməsi üçün əlavə imkanlar yaradılır.

Digər dövlətlərin ölkəmizin vergi sektorunda qazandığı nailiyyətlərə olan marağı, təcrübə mübadiləsi üçün etdikləri səfərlər bu cür danışımağa əsas verir ki, respublikamızın vergi idarəetmə üsulu tarixi nöqtəyi-nəzərdən az vaxt müddətində mütərəqqi beynəlxalq təcrübəni öyrənməklə onu ənənəvi vergi idarəetmə üsulunda həyata keçirmiş, vergi inzibatchılığının müasirləşdirilməsi cəhətdən strateji irəliləyişlərə nail olmuşdur.

Hazırda dünya ölkələrində aparılan ümumi vergi siyasəti əhəmiyyətinin əsas meyli vergilərin könüllü ödənilməsinin artırılmasıdır. Nəticədə bu, vergi idarələrinin vergidən yayınmanın əngəllənməsi üçün texnoloji imkanlarını əks etdirən mütərəqqi tədbirləri təşkil etmək imkanlarının tam təmin edilməsi və vergi ödəyicilərinə edilən servislərin təkmilləşməsi ilə əlaqədardır. Tərəqqi etmiş servisin mövcudluğu vergi ödəyicilərini bəyannamələri könüllü təqdim etməyə və vergiləri könüllü ödəməyə keçidə stimullaşdırır.

Bu nöqtəyi-nəzərdən, dövlət başçısının müəyyən etdiyi sosial-iqtisadi və beynəlxalq inteqrasiya siyasətinə müvafiq olaraq, ölkəmizin vergi idarəsi üsulunun tərəqqisi sosial ədalət və ənənəvi iqtisadiyyatın rəqabətliliyinin bərpası şərtlərinə uyğun, aydın anlaşılan və icra edilə bilən vergi öhdəlikləri sisteminin qurulmasına, vergi ödəyiciləri üçün qlobal məlumat xidmətinin möhkəmləndirilməsi və modern məlumat-kommunikasiya avadanlıqlarından faydalanmaqla, peşəkar vergi inzibatchılığının qurulmasına istiqamətlənmişdir.

3.2 Azərbaycan Respublikasında vergitutma mexanizminin iqtisadi inkişafa təsirinin gücləndirilməsi istiqamətləri

Vergi nizamlanması vasitəsinin inkişaf etdirilməsi həm iqtisadiyyatın, həm də sosial həyatın ən vacib, çoxcəhətli mövzularını təşkil edir. O, həm bütöv, həm də müxtəlif vergi formaları üzrə səviyyənin təyin olunmasını, vergilərin iqtisadiyyata və sosial həyata təkan verməsinin intensiv formasının təyin olunmasını qeydə alır. Aydın ki, vergilərin səviyyəsi və hədd norması vergi ağırlığının miqdarını yaradan vacib faktorlardır. Əgər vergi səviyyəsi istənilən verginin vergiyə cəzəmə obyektinin bütün vahidlərindən əldə edilən vergini aşağı sala bilsin, bu zaman təsərrüfat subyektinin öz sahibkarlıq işlərini böyütməsi üçün daha çox valyuta qalar, bu isə həmin fəaliyyətə təkan vermiş olardı.

Bu səbəblə də vergi vasitəsinin inkişaf etdirilməsi metodlarından söz açarkən nəzərdə tutulmalıdır ki, müasir vergitutma nəzəriyyəsində ən vacib məsələlərdən biri vergitutmanın intensivləşdirilməsi, bunların gerçəkləşməsini müəyyən edən və yerinə yetirən qanunvericiliyi və ona müvafiq vergi sisteminin özünü inkişaf etdirmək zəruri sayılır.

Hal-hazırda tərəqqi etmiş ölkələrin hamısında, eyni zamanda ABŞ-da xüsusən dünya maliyyə böhranı və gözlənilən resessiya təhlükəsinin qarşısının alınmasına ciddi fikir verilir. Bunlar öz əksini dövlətin vergitutma siyasətində, bu siyasətin təkmilləşdirilməsində aydın tapır, ölkədəki sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrindəki çatışmamazlıqların aradan qaldırılmasının əsaslandırılması və stimullaşdırılması üçün bəzi məmulatlar və sahələr üzrə vergi səviyyəsinin azalmasını daha səmərəli saymaq olar. Bu cür bir vergi siyasətinin yürüdülməsi daha əsaslı, mövcud şəraitə daha adekvat olmasını təmin edərdi.

Bunun üçün müasir dövrün tələblərini nəzərə almaq, dünya təcrübəsindəki metodlardan faydalanmaq zəruri hesab edilir. Çünki dünya təsərrüfatı təcrübəsində iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması üçün vergi stavkasından düşünülmüş manipulyasiyalardan istifadə olunur.

Vergitutmanın təkmilləşdirilməsi bütün vergi sisteminin və vergi məcəlləsinin də inkişaf etdirilməsini istəyir. Nəticədə bu müasir şəraitdə ölkəmizdə mühüm rol oynayan sənaye sahələrinə, məsələn, xam neft və qaz emalı sahəsinə, onların emalı ilə maraqlanan sahələrin tərəqqisinə daha çox fikir verməyi tələb edir. Buna uyğun olaraq, 2017-ci ildə neft və qaz sahələrinin məhsulu bütün sənaye məmulatının 72,1%-ni (2010 -ci ildə 53,4%-ni, 2015-ci ildə isə 67,3 %-ni) təşkil etmişdir. Lakin sənaye məhsulu istehsalı ölkəmizdə xüsusi mövqe tutsa da, emaledici sənayemizin zəif inkişaf etməsini düzgün saymaq olmaz.

Azərbaycanda «Kasıb təbəqənin azaldılması və iqtisadi tərəqqi üzrə Dövlət Proqramında» göstərildiyi kimi, vergitutma siyasəti səmərəliliyin yüksəldilməsinə, «iqtisadiyyatın balanslaşdırılmış tənzimlənməsini həyata keçirmək üçün vacib təsisatların formalaşmasına, ölkə iqtisadiyyatının qlobal iqtisadi sistemə səmərəli və bərabərhüquqlu inteqrasiyasını sürətləndirmək üçün beynəlxalq normalara uyğun olan baza yaradılmasına» yönəldilməlidir.

Aydın ki, indi vergilərin hesablanması zamanı vahid dərəcələrin tətbiqi ilə yanaşı vergitutma bazasının eyni olmasına əsaslanır. Hazırda vergi məcəlləsinə görə əmlak növünə tabe olmadan sahibkarlıq işləri ilə maraqlanan şirkətlər və təşkilatlar həyata keçirilmiş iş və servislərə görə 18% dərəcə miqdarında ƏDV-ə cəlb olunurlar.

Qeyd etmək olar ki, keçid dövrünün çətinliklərini nəzərə alaraq, müəssisələrin istehsal fəaliyyətini stimullaşdırmaq, maliyyə nəzarətini yaxşılaşdırmaq və vergi ağırlığını aşağı salmaq üçün, mövcud vergi dərəcəsinin müəyyən qədər aşağı salınması məqsədəuyğun olardı. Bu göstəriləndən əlavə ticarət, təchizat-satış, tədarük və alqı-satqı əməliyyatı, habelə vasitəçilik xidməti göstərən müəssisələr aydındır ki, əldə etdikləri gəlirin 15,25%-ni ƏDV-si şəklində büdcəyə ödəyirlər. Bu dərəcə əsas dərəcəyə tabe olduğu üçün onun da uyğun formada aşağı salınması daha dəqiq olardı.

Həm də vahid bir meyara əsaslanmaq üçün vergi tutmada mümkün qədər güzəştə vergi sistemə keçmək, yəni bütün səlahiyyətli və fiziki insanlar üçün vergilərin eyni şərtlər daxilində eyni rol və vəzifələri yerinə yetirməsi zərurətini nəzərə almaq zəruri hesab edilir. Vergi güzəştləri olan hallarda vergilərin həcmnin

təyini və ödənilməsi zamanı çoxlu nöqsanlar buraxıldığını nəzərə alaraq, vergi qanunvericiliyində adi hallar üçün güzəştlərin maksimum aşağı salınmasına yiyələnmək, ödəyicilərə vergi güzəştlərinin verilməsi səlahiyyətini yalnız etibarlı təşkilatlara həvalə etmək daha doğru olardı.

Əlbəttə, vergitutma mənbəyini böyüdərək və vergi səviyyəsinin azaldılması zəminində Azərbaycandakı təbii ehtiyatlardan, ölkənin insan resurslarından, maddi və intellektual potensialından və s.-dən daha dolğun istifadə etmək zəruridir. Ancaq bu vaxt iş elə düzgün prinsipə əsaslanmalıdır ki, bütün səlahiyyətli və fiziki şəxslərin mənfəətləri vergiyə cəlb olunsun və bu proses heç bir mübahisə doğurmasın. Bu səbəbdən də bir çox araşdırmalar aparılmalı, hazırkı dövrə qədər vergilərdən kənar qalmış gəlirlər aşkar olunmalı, onların hamısının eyni prinsip əsasında vergiyə cəzb edilməsi üçün uyğun məcəllə aktları qəbul edilməlidir.

İqtisadiyyatın bütün sektorlarında vergitutma bazasının böyüdülməsi işi vergi səviyyəsinin azalması ilə paralel aparılmalıdır. Bu baxımdan, hüquqi şəxslərin mənfəətdən vergisinin, fiziki şəxslərdən mənfəət vergisinin, gömrük ixrac vergilərinin səviyyəsinin azalması ilk növbədə təmin edilməlidir.

Vurgulamaq lazımdır ki, vergi ödəyicilərinin dövlət gəlir cədvəlinə vergilər şəklində daxil etdikləri gəlir hissəsinin inflyasiya təsirindən qorunması, onların büdcəyə sistemləşdirilmiş şəkildə nüfuz etməsi təmin edilməlidir. Həmin məqsədlə vergilərin əsası olan vergitutma bazasının sabit faizlərə əsaslanması bütün iqtisadi sahələrdə təmin edilməlidir.

Hal-hazırda sənaye və kənd təsərrüfatı sektorlarında gəlirlərini deklarasiya etdirən fiziki şəxslərin qazancından tutulan vergilər advaler sisteminə keçməklə hesablanmağa, yəni dünya normalarına müvafiq formada hesablanmasına başlanmışdır.

Bəzi sahələrdə, məsələn, alış-veriş və ictimai iaşədə lisenziya ilə iş görənlər üçün səlahiyyətli və fiziki şəxslərdən alınan vergilərin minimum əmək haqqına uyğun şəkildə müəyyən edilməsi qaydasının daha çox dəqiqləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi, onlarda daha konkret vergi dəyərinin təyin edilməsi istənilir.

Xarici ticarət sahəsindəki əməliyyatlardan vergi tutulmasının yeni qaydalara uyğun şəkildə təmin edilməsi daha səmərəli olardı. Hazırda sənaye, kənd təsərrüfatı, alış-veriş və başqa sektorların tərəqqisinə dövlətin hərtərəfli şərait yaratdığı kiçik və orta sahibkarlıq ölkədəki bir sıra sosial məsələlərin, məsələn, işsizliyin aradan qaldırılmasında da əsas vəzifə daşıyır. Ona görə də vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi işi daim bu cəhətləri nəzərdə tutmalıdır.

Kiçik və orta sahibkarlığın tərəqqisi problemləri hazırkı mərhələdə ona görə daha vacib rol oynayır ki, onlar, əvvəla, nisbətən az kapital qoyuluşu, maliyyə-kredit vəsaitləri tələb etdiyindən, onları inkişaf etdirmək, sayını artırmaq və s. nisbətən asandır. İkincisi, onlar iri şirkətlərə nəzərən daha çox maneəli olduğundan, bazar kontyukturasındakı yeniliklərə müvafiq olaraq, onların işində dəyişikliklər, düzəlişlər etmək də asandır. Bu isə onların işi ilə əhəlinin tələbatı arasında daha asan, tez uyğunluq qurulmasına təkan verir [15,s.118].

Vurğulamaq lazımdır ki, ölkəmizdə vergitutma siyasətinin tənzimlənməsi kiçik və orta sahibkarlığın aşağıdakı meyillər əsasında inkişaf etməsinə uyğun qaydada həyata keçirilməlidir:

- 1) sənaye və aqrar-sənaye müəssisələrinin ixrac oluna bilən məhsullar istehsalının tərəqqisinə daha çox önəm verilməsi;
- 2) kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafında vergi siyasəti sudan, torpaqdan və işçi qüvvəsindən daha məqsədəuyğun istifadə edilməsini, lap çox və tez müsbət nəticələr alınmasını stimullaşdırmalı, bu həvəsləndirmə metodunu aqrar sahəyə göstərilən maliyyə-kredit münasibətlərini də genişləndirməlidir;
- 3) ölkəmizdə tikinti sahəsinin intensiv tərəqqisi etməsi ilə bağlı bu sahədəki tələbatın artmasına müvafiq olaraq, inşaat materialları istehsalı sahəsində müəyyən vergi güzəştlərinin edilməsi;
- 4) milli istehsalın daha çox dirçəldilməsi və xalq istehlak malları idxalının azaldılması, bu sahədə ölkəmizin xaricdən asılılığını azaltmaq məqsədilə həmin malların emalı ilə maraqlanan şirkətlərə vergi güzəştləri tətbiq edilməsi;
- 5) maliyyə-kredit resurslarımızın nisbətən məhdud olduğu müasir şəraitdə

mürəkkəb və ağır texnikanın kirayəsi, xüsusilə lizinq məntəqələrinin yaradılması, belə texniki vəsaitlərin idxal olunması məqsədilə vergi güzəştlərinin edilməsi, az tapılan müasir, məhsuldar texnikanın idxal olunmasının isə bir neçə il ərzində vergilərdən qurtulması.

Deyilənlərlə yanaşı, ölkəmizdə ərzaq mühafizəsinin həyata keçirilməsi məsələsinə son illərdə dünya səviyyəsində olan hadisələr də nəzərə alınmalı, müxtəlif təhlükəli xəstəliklərin mövcud olduğu (məsələn, quşçuluq kimi) sahələrin əvəzinə daha sağlam, perspektivli sahələrin inkişafına, bu sahələrdəki sahibkarlığı inkişaf etdirməli, mövcud kontyuktura vəziyyətinə operativ cavab verilməlidir.

Bazar iqtisadiyyatına və yeni sistemə keçidlə əlaqədar mənfəətdən tutulan vergi hissəsinin faizi daim azaldılır. Bu isə sahibkarın fərmanında qalan gəlir hissəsinin artması, sahibkarlığın ardıcıl surətdə stimullaşdırılması deməkdir. Belə düzgün siyasət sahibkarlıq sahəsində əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, yəni əmtəə dəyərinin azaldılması ilə müşaiyət olunarsa, onda o daha əsaslı, faydalı olardı. Ona görə ki, bu zaman məhsula çəkilən xərclər azaldılmış, sabit (hətta müəyyən qədər ucuzlaşdırılmış) qiymətlərin mövcudluğu şəraitində alınan mənfəət kütləsinin artması, başqa sözlə, sahibkarlığın daha çox stimullaşdırılması demək olardı.

Göstərilənlərdən əlavə, yeni qaydaya əsasən gəlir hissəsindən öz məsrəflərini örtmək üçün beş il müddətinə yox, üç il müddətinə istifadə etməyə icazə verilir ki, bu da nisbətən az vergi ödəməyə bərabərdir və sahibkarlıq işləri üçün daha səmərəli mühit yaranmış olur. Əlavə olaraq, Vergi qanunvericiliyinə görə təyin edilmiş dövr ərzində (vergi ödəmələrini ödədikdən sonra) fəaliyyət göstərə bilməmiş sahibkar illik mənfəətə görə cari məbləğ haqqındakı arayışı indi 20 gün ərzində yox, kvartal ərzində təqdim etməyə icazə verilir.

Əsas valyutanın qalıt dəyəri üzrə əlavə dəyər vergisinin ödənilməsi sahəsindəki və bəzi başqa sahələrdə təsərrüfat subyektləri üçün təyin olunmuş vergi güzəştləri, aksizlər və s. haqqında da eyni sözlər söyləmək olar.

Deyilənlərdən aydın olur ki, vergi siyasəti iqtisadiyyatın bütün sahələrindəki vəziyyətə nəzər salmalı, istər müxtəlif sektorların tərəqqi sürətində, istərsə də struktur

sahəsindəki çatışmazlıqları aradan qaldırmağa yönəldilən tədbirlər görməli, buna təsirlər göstərməlidir. Bununla əlaqədar nəinki şəhərlərimizdə və rayon mərkəzlərində də işləyən şirkətlərin işi bərpa olunmalı, həm də işçi qüvvəsinin çox olduğu regionlarda yeni emaledici müəssisələr tikilməlidir. Bu cəhətdən aqrar-sənaye birliklərinin yaradılması böyük rol oynayır. Ət və süd məhsullarının, meyvə-tərəvəzin emalı üzrə müəssisələr yaradılmasına daha böyük ehtiyac mövcuddur. Buna əsasən, ən çox əhalisi olan Bakı, Gəncə və Sumqayıt ölkənin mərkəz regionlarına münasib yerdə yerləşən Mingəçevir şəhərlərində ət, süd, yun, dəri, meyvə-tərəvəz və s. kənd təsərrüfatı məmulatlarının istehsalı, onların uyğun infrastrukturunun yaradılması, ilk dövrlərdə onların əsas vergi yükündən azad olması, bu işlərin görülməsi üçün onlara imtiyazlı şərtlərlə kreditlər verilməsi, maliyyə yardımını göstərilməsi məqsədəuyğun olardı. Belə müəssisələr 90-cı illərə kimi təxminən, tam gücü ilə işləyirdi, lakin hazırda onlardan çoxu tam gücünə işləmək iqtidarında deyil. Onların iş gücünün bərpası problemi də vergi siyasətindən kənar qalmamalıdır.

Mütəxəssislərimizin də göstərdiyi kimi, Bakı və Gəncədə böyük həcmdə emal əməliyyatlarını yerinə yetirən ət və süd emalı üzrə bir neçə müəssisənin yaradılması səmərəli olardı. Bununla ərzaq məhsullarının idxalı məhdudlaşar, onların özümüzdəki istehsalı əsas yer tutardı.

Beləliklə, istər sənayedə, istərsə də kənd təsərrüfatında, yaxud başqa sahələrdəki geriliyimizi aradan qaldırmaq və müasir bir iqtisadiyyat yarada bilmək üçün dövlətin bu sahələrdəki vergi və maliyyə-kredit siyasətinin həlledici əhəmiyyəti var. Dövlət bu işdə həm istiqamətverici, həm də yardım göstərən bir tənzimləyici olmalıdır.

Bu səbəbdən də vergi siyasətinin düzgün həyata keçirilməsi onun nəzəri əsaslarının dəqiq müəyyənləşdirilməsini və müasir dövrün istəklərinə müvafiq olaraq inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Eyni zamanda müasir mühitdə Azərbaycanın modern şəraitindəki daxili xüsusiyyətlərinə uyğun olan bazar iqtisadiyyatı və sərbəst sahibkarlığın tərəqqisi üçün ilkin kapital yığımının lazımı səviyyədə olması, mülkiyyətin həlledici hissəsinin

hələ də dövlətin əlində cəmləşməsi, respublikamızın müharibə şəraitində olması, eyni zamanda böyük əmək və material ehtiyatlarının və işsizliyin olması kimi faktorlar da əsas götürülməlidir.

Hazırda ölkəmizdəki gəlir cədvəli-vergi siyasəti bu özəlliklərə müvafiq olaraq antiinflasiya xarakteri və məcmu təklifin artımına yönəldilən nəzəriyyəyə əsaslandırılmalıdır. Bunun üçün həm dolayı, həm də bilavasitə vergi sisteminin təsir vasitələrindən geniş istifadə edilməlidir.

İnkişafımızın hazırki mərhələsində makroiqtisadi vəzifələrin həll edilməsi üçün müxtəlif maliyyə alətlərinin, o cümlədən vergilərin dövlət xərclərinin, kreditin və borc öhdəlikləri üzrə əməliyyatların əlaqəli şəkildə faydalanılmasını nəzərdə tutan sət gəlir cədvəli-vergi siyasəti yeridilməlidir.

Aydın ki, respublikamızın müasir dövrdəki sosial-iqtisadi tərəqqi proqramının mühüm meyillərindən biri respublika iqtisadiyyatının milli mənafeyimiz nöqtəyi nəzərindən yenidən qurulmasıdır. Buna görə dövlətin vergi siyasəti ənənəvi iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsini hərtərəfli əhatə etməlidir. İqtisadiyyatın yenidən qurulmasında əsas rol oynayan radikal islahatların yürüdülməsi, cəmiyyətin iqtisadi tərəqqiyə doğru irəliləməsinə səbəb olur. Bu nöqtəyi-nəzərdən, ölkədə özəlləşdirmə proseslərinin reallığı azad rəqabətə, təsərrüfatçılığa, təşəbbüskarlığa imkan yaradır.

Hal-hazırda Azərbaycanda sərbəst sahibkarlığın tərəqqisi üçün iqtisadi şərait qurulmuşdur. Azad sahibkarlığın ölkəmizdə təşəkkül tapması, bir çox sənaye sahələrində struktur dəyişiklikləri aparmağa, iqtisadiyyatın inkişafına xarici investisiyaları cəlb etməyə, milli iqtisadiyyatı dirçəltmək və əhalinin yaşam durumunu yüksəltməyə şərait qurulur.

İqtisadi islahatlar çərçivəsində müstəqil respublikamız öz ənənəvi iqtisadiyyatını çağdaş tələblər səviyyəsində qurmaqdan ötrü, inkişaf etmiş xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrini genişləndirir. Xarici iqtisadi münasibətlərin daha da inkişaf etməsi nəticəsində xarici iş adamları, sahibkarlar sahələrdə vergi kreditlərinin tətbiqi, yeni vergilərin tutulmasının təxirə salınması kimi metoddan da faydalanmaq məqsəduyğundur.

Vergi kreditləri, gəlirlərdən tutulan vergilər üzrə güzəştlər və s. kimi tədbirlər aşağıdakı amillərin stimullaşdırılmasına imkan yaradır:

- 1) iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi sektorlarının inkişafına çəkilmiş məsrəflərin maliyyələşdirilməsinə;
- 2) orta və kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə, bunların tam formalaşma bilməsinə;
- 3) yeni ofislərin əmələ gəlməsinə və işsizlik probleminin azalmasına;
- 4) sosial-mədəni tədbirlər və təbiəti mühafizə sferasında xeyriyyəçilik fəaliyyətinin genişləndirilməsinə.

Aydındır, müxtəlif təsərrüfat sahələrində vergilərin tutulma mənbəyi çoxsaylı olduğuna görə istehsal xərclərindən və mənfəətdən tutulan vergilər kimi bir-birindən seçilir. Mənfəətdən tutulan verginin hesablanması üçün məhsulun, işin, xidmətin) istehsalı və reallaşdırılması üzrə ümumi xərclərə daxil edilən aşağıdakı növləri fərqləndirmək və vergi qoyuluşunda nəzərə almaq lazım gəlir: nəqliyyat vergiləri, təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə vergilər.

Ümumiyyətlə götürsək, vergilər özündə maliyyə münasibətlərinin dövlətin gəlirlərinin formalaşması (büdcədə və büdcədən kənar fondlarla əlaqədar olduğundan, bu sahələrə də mühüm təsir göstərir).

Yuxarıda deyilənlərdən məlumdur ki, Azərbaycanda modern dövrdə vergitutma siyasətinin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi bu işin həyata keçirilməsinə dövlət orqanlarının birinci dərəcəli əhəmiyyət verməsi qarşıda ən mühüm məsələ kimi durur. Bu tənzimləmənin əsas istiqaməti və vəzifələri isə bütün iqtisadi sahələrdə milli iqtisadiyyatımızın üstün inkişafına nail olmağa imkan yaratması idi.

Vergi daxilolmalarını yaxşılaşdırmaq məqsədilə nağd hesablaşmaların aparılması qaydalarına, əmək qanunvericiliyinin tələblərinə riayət olunmasına, xüsusi razılıq tələb olunan fəaliyyət növləri ilə belə razılıq alınmadan məşğul olunması, habelə xarici valyutadan ödəniş vasitəsi kimi istifadə edilməsi hallarının mövcudluğunun aşkar edilməsi məqsədilə vergi ödəyicilərinə məxsus obyektlərdə operativ nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsinin səmərəliliyi böyük ola bilər.

Vergilər Nazirliyi tərəfindən qəbul edilmiş, qrafikə müvafiq olaraq il ərzində bir dəfə ərazi vergi idarələri tərəfindən belə tədbirlər təşkil edilir. Ancaq yaxşı olardı ki, hər ayın sonunda kütləvi məlumat mexanizmləri üzvlərinin iştirakı ilə belə operativ nəzarət tədbirləri aparılsın. Vergidən yayınan, qanunu pozan hüquqi və fiziki şəxslərin kütləvi informasiya vasitələrində, hətta şəhərin reklam şitlərində adları qeyd edilsin və göstərsin.

Vergi vasitəsinin inkişaf etdirilməsi, vergi nüfuzetmələrinin çoxaldılması məqsədilə qeydiyyat prosedurlarının sadələşdirilməsi üçün göstərilən və dövlətin hədəfində olan «bir pəncərə» sisteminə keçirilməsi müsbət qiymətləndirilməlidir. «Bir pəncərə» prinsipi üzrə işin təşkil edilməsi, vahid dövlət qeydiyyatı idarəsi kimi Vergilər Nazirliyinin təyin edilməsi, vergi daxilolmalarının artırılmasına imkan verəcək.

Vergi yığılması sahəsindəki məsələlərin aydınlanması üçün beynəlxalq praktikada təsdiq olunmuş model konvensiyanın təkmilləşdirilməsini məqbul hesab edirəm. Bunu vergi borclarının zor tətbiqi ilə alınması qaydalarına yenidən baxılmasında, vergi ödəyicilərindən vəsaitin tutulma müddətinin azaldılmasında, valyuta kurslarındakı fərqdən yaranan məbləğin ölkələr arasında bölünməsi prinsipinə, yəni sorğuda göndərilən məbləglə sorğunu qəbul edən ölkənin valyuta kursları arasındakı fərqin tənzimlənməsində görürəm.

3.3 Müasir şəraitdə vergi idarəetmə üsulunun əlverişliliyinin yüksəldilməsi və vergi inzibatçılığının inkişaf etdirilməsi yolları

Ölkəmizdə vergi inzibatçılığında bəzi məsələlərin ciddi şəkildə təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Vurgulayaq ki, Azərbaycanda audit seçimi hələ də subyektivdir və risk idarəetmə üsulları əsasında restrikturizasiya və reorientasiya aparılması istənilir. Əlavə olaraq biznes və sənaye praktikaları sahəsində təcrübə bazasının tərəqqi etdirilməsinə tələbat vardır.

Vergi inzibatçılığı sahəsində Azərbaycanda son dövrlərdə təqdirəlayiq irəliləyişlərə baxmayaraq, bəzi mühüm sahələrdə ancaq cüzi irəliləyişlərə nail

olunmuşdur. Vurgulayaq ki, vergi ödənişi və sərhədlərarası ticarət üzrə Azərbaycanın reytingi yenə də çox aşağıdır. Dövlətin qeyri-neft sahəsində sərmayələri diversifikasiya etmək və genişləndirmək ehtiyacı olduğuna görə, sərhədlərarası ticarət və vergitutma Azərbaycan iqtisadiyyatında xüsusi narahatçılıq doğuran məsələlərdəndir. Region ölkələri və xüsusən də Gürcüstan və Türkiyə bu sahədə fəal islahat proqramlarına malikdirlər və Azərbaycan dövləti onlardan geri qalmamaq üçün onlarla ayaqlaşmalıdır.

Ötən illərdə dünya miqyasında vergi inzibatçılığı sahəsində ciddi islahatlar aparılmışdır. Biznes mühitinin tərəqqi etməsi və qloballaşması, kommunikasiya informasiya texnologiyalarının intensiv tərəqqi etməsi vergi orqanlarından bu yeniliklərə müvafiq olaraq təkmilləşməyi istəyir. Bu təkmilləşmə əksər müasir vergi administrasiyalarının əsas narahatlıq doğuran məsələlərindən biri olan gəlirlərin məqsədəuyğun və təsirli yığılmasına şərait yaratmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında mövcud vergi inzibatçılığı islahatları üçün əsas məsələ aşağıdakıları əhatə edən sistemin yaradılmasıdır:

1. özünüqiymətləndirmədən istifadə;
2. qaydalara könüllü riayət edilməsinə təkan verilməsi;
3. riskin idarə edilməsindən istifadə;
4. funksional təşkilat struktur;
5. bərabərlik və ədalətliliyin yüksəldilməsi;
6. ixtisaslaşmaya diqqət;
7. müxtəlif vergi ödəyici kateqoriyalarının ehtiyaclarına uyğun müştərilərin seqmentlərə ayrılması.

Vergi administrasiyalarının fəaliyyət prioritetləri riskin qiymətləndirilməsi, ixtisaslaşma və müştərilərin seqmentlərə parçalanması prosesləri vasitəsilə inkişaf etməlidir. Təcrübi nöqtəyi-nəzərdən, risk idarəetmə üsulları əsas riayəetmə davranışları üçün model kimi əyani xarakteristikaları seçməklə vergi ödəyicilərini bəzi mühüm risk növü üzrə qruplaşdırmalıdır. Risklərin hamısını audit və analiz vasitəsilə nəzərdən keçirməyə gərək yoxdur. Müştəri növünə tabe olaraq, onlardan

bəzilərini hədəf vergi ödəyicisi xidmətləri vasitəsilə məlumat kampaniyaları, zəng mərkəzləri və onlayn məlumatlar formasında əhatə etmək mümkündür. Vergi ödəyənlər üçün problem yaradan məsələlərə yenidən baxmaq və vergi qanunvericiliyinin dəyişdirilməsi təşəbbüslərinə dair əks əlaqənin həyata keçirilməsi üçün vergi ödəyənlərin təşkilatları ilə mütəmadi məsləhətləşmələrin aparılması önəmlidir. Belə tədbirlər daha az xərc tələb edir və vergi ödəyicilərinin riayət etməsinə təsir edə bilər. Beləliklə də müştərilərin segmentlərə ayrılmasından düzgün balanslaşdırılmış şəkildə istifadə gəlir orqanının öz işini yaxşılaşdırmaq məqsədilə seçimlərini nəzərəcarpan səviyyədə yaxşılaşdıracaqdır.

Azərbaycanda tətbiq oluna biləcək islahatların strateji aspektlərinə gəldikdə, biz Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sahəsinin genişləndirilməsi və diversifikasiyası üçün etibarlı, vicdanlı və effektiv vergi inzibatçılığının mütləq olduğunu vurğulayırıq. Biznesin və sərmayənin inkişafı üçün könüllü riayət etməni inkişaf etdirəcək mühitin yaradılmasına dəstək olaraq biz üç vergi administrasiyası sahəsini fərqləndirə bilərik:

- vergi ödəyicisinin riayət etmə səviyyəsi;
- vergi ödəyicisinin riayət etmə xərclərinin həddi;
- vergi inzibatçılığı xərclərinin həddi.

Büdcə siyasətinin ayrılmaz qismi olmaqla, vergi siyasətinin təşəkkül tapması və yerinə yetirilməsi kompleks iqtisadi tərəqqinin mühüm prinsiplərindəndir. Bu səbəblə də vergi sistemində tərəqqi etmiş dövlətlərin praktiki fəaliyyətindən faydalanılması və mükəmməl vergi siyasətinin təşəkkül etməsi çox vacibdir. Vergi siyasəti nəticədə elə bir sistemin təşəkkül etməsinə elə təkan verməlidir ki, bu idarə üsulu iqtisadi nizamlamam vəzifəsini normal formada təmin edə bilsin.

Bəzi dövlətlər səmərəlilik, effektivliyi yaxşılaşdırmaq və vergi ödəyicilərinin üzərinə düşən riayət etmə yükünü azaltmaq üçün sosial təminat haqqı yığımlarını vergi administrasiyalarına inteqrasiya edəblər. Qeyd etmək olar ki, hökumət sosial ödənişlərin yığımlarına görə məsuliyyəti VN-ə ötürməyi nəzərdən keçirməlidir. Belə ödənişləri vahid vergi ödənişi formasında konsolidasiya etməklə onlar üzərində

nəzarətin daha mükəmməl təşkil edilməsi mümkündür. Bu addım vergi ödəyənlərin vergi hesabatı və ödəniş yükünü nəzərə çarpan səviyyədə azaldacaq və Dövlət Sosial Müdafiə Təsisatının (DSMF) məhdud resurslarının VN-ə yönəldilməsinə imkan verəcəkdir.

Bəyannamələrin tezlik və miqdarının aşağı salınması vergi ödəyicilərinin üzərinə düşən riayət etmə yükünü azaltmağın başqa mühüm aspektidir. Bir çox hesabat formalarının sayı azaldılsa və birləşdirilsə də, qeyd etmək olar ki, VN eyni istiqamətdə hansı əlavə addımların atılmalı olduğuna diqqət yetirməlidir. Formaların və onlara artırılmalı olan qiymətli kağızların məzmununun diqqətlə yoxlanılması zəruridir. Audit seçiminin əgər risk idarəetmə yönümlü rejimi mövcud olarsa, bir çox əlavələrdən istifadə lazım olmaya bilər. Digər ölkələr tərəfindən tətbiq edilmiş sistem və yanaşmaların tədqiqi dəyərli baza vəzifəsini daşıya bilər.

Vergi inzibatçılığının yaxşılaşdırılması üçün strategiyada olan üçüncü element VN əməliyyatlarının xərcini gəlirlərə münasibətdə ölçülərək azaldılmasından ibarətdir. Ümumən, səmərəlilik artdıqca xərclər azalır. Ofislərin nəzərə çarpan səviyyədə rasionallaşdırılmasına və xeyli əməliyyatların avtomatlaşdırılmasına baxmayaraq, vergi inzibatçılığı xərcləri və VN tərəfindən buna görə ayrılmış resursları daha da yaxşılaşdırmaq mümkündür.

Müasir vergi administrasiyaları gündəlik funksiyalardan resursları ayıraraq qeyri dürüst vergi ödəyənlər və yaxud vergidən yayınanların auditinin aparılması və təqib edilməsinə diqqətin yönəldilməsi üçün ən son risk idarəetmə üsullarından istifadə edirlər. Azərbaycanda modern risk idarəetmə yanaşmasının tədricən təmin edilməsinə ehtiyac var. Riskin idarə edilməsinin hər bir funksiyasının planlaşdırılması və icrasına inteqrasiya edilməsi üçün qabaqcıl beynəlxalq təcrübələrdən faydalanıla bilər.

Misal üçün, səyyar audit üçün bəyannamələrin seçimi zamanı auditin aparılmasına sərf olunan vəsaitin müqabilində əlavə hesablanacaq mənfəət vergisi, ödəyicilərin seçilməsi üçün tətbiq edilən meyar və metodologiyanın əsasında dayanmalıdır, dəqiq olmayan metodologiyalardan istifadə olunması dəyərli

resursların israfçılığına gətirib çıxarır və gəlir imkanlarını azaldır. Riskin təhlili, yəni hər bir təcrübənin potensial gəlirlərə münasibətdə risk və xərclərinin ölçülməsi bütün proseslərin təyin edilməsi və ya əvəzlənməsi üçün təlimat rolunu oynamalıdır və əməliyyatların təhlükəsizliyini yüksəltmək və tamlığının pozulmasının qarşısının alınmasında əlavə üstünlüyə malikdir.

Son iki ildə inzibatçılıqda aparılmış bir sıra yaxşılaşdırmalar riayət etmə yükünü nəzərə çarpan səviyyədə azaltmış və habelə, vergi ödəyən ilə vergi işçiləri arasında təmas azaltmışdır. Son dövrlərdə Azərbaycan Respublikasında riayət etmə yükünün azaldılması üçün aşağıdakı işlər görülmüşdür.

- Elektron bəyannamələr tətbiq etmişdir (ƏDV ödəyicilərinin 96 faizi və bütün vergi ödəyən bizneslərin 35 faizi bundan faydalanırlar);
- işçi heyətinin fəaliyyət göstəricilərinin ölçülməsi üçün avtomatlaşdırılmış sistemləri yaratmışdır;
- milli səviyyədə zəng mərkəzləri yaratmışdır;
- İnternetdə vergi ödəyicilərinin hesablarına aid məlumatlar yerləşdirmişdir;
- ötən illərdə hesabat formalarının sayını 90-dan 15-ə endirməklə səmərəlilik yüksəldilmiş və vergi ödəyənlər ilə vergi işçiləri arasında sıx təmas azaldılmışdır.
- vergiyə aid məlumatlar bazası digər təşkilatların, yəni Xəzinədarlıq, Gömrük, kommersiya bankları və Daxili İşlər Nazirliyinin məlumatlar bazası ilə əlaqələndirilmişdir.

Sadalananlardan başqa Azərbaycanda vergi inzibatçılığının əlverişliliyinin çoxalması üçün kameral audit də aid edilməklə, əksər vergi funksiyaları avtomatlaşdırılmışdır. Masaüstü auditin tam avtomatlaşdırılması aparılmışdır. Vergi bəyannamələrində hər hansı uyğunsuzluq insani müdaxilə olmadan aşkara çıxarılaraq, beş gün ərzində vergi ödəyicilərinə göndərilir. Birinci səviyyədə çoxlu ziddiyyətlər olsa da, ƏDV üzrə xüsusi depozit hesabının vergi sisteminin təməlini əhatələyən böyük vergi ödəyiciləri hesabına düzgün qəbul edildiyi məlum olmuşdur. VN tərəfindən yığılan cəmi gəlirlərin 80 faizini təşkil etdikləri üçün altı yüz iri vergi ödəyicilərinə servis xüsusi departament tərəfindən göstərilir [18,s.124].

Müasir vergi inzibatçılığı üçtərəfli əsas funksiyaya əsaslanır. Üçayaqlı nərdivan ayaqlarından hətta biri düzgün dayanmadıqda uçduğu kimi, hər üç funksiya effektiv şəkildə inteqrasiya edilmədikdə və bir-birini qarşılıqlı dəstəkləmədikdə hər üçü uğursuzluğa düşər olur. Bu funksiyalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- Vergi ödəyiciləri üçün servis və maarifləndirmə.
- Audit/Tədqiqat,
- Mühasibat və yığım.

Qeyd etmək olar ki, vergi inzibatçılığının inkişaf etdirilməsi üçün hər üç funksiyanın eyni zamanda inkişafına çalışılmalıdır.

Azərbaycanda son dövrlərdə vergi inzibatçılığı sahəsində aparılan islahatların nəticələrini ümumiləşdirərək vurğulamaq olar ki, bütövlükdə, həm yerlərdə və həm də baş idarənin işində böyük irəliləyiş var. Yerlərdə ofislərin sayı xeyli dərəcədə azaldılaraq nəticədə resurslar və işçi heyətinə qənaət edilmiş və əməliyyatlar nizama salınmışdır. Bir neçə hal istisna olmaqla, bütün səviyyələrdə nəzarətin miqyası məqsədəuyğun səviyyədədir. Funksional tənzimləmələr qabaqcıl beynəlxalq təcrübələrə uyğundur. Kompüterləşdirilmiş əməliyyatların inteqrasiyası bu cür yenidən tənzimləmələrin uğurunu təmin etmiş və ötən illər ərzində əməliyyatlarda irəliləyiş səviyyəsinə görə VN təqdir edilməlidir. Bu irəliləyiş rəhbərliyin avtomatlaşdırmanın inkişaf etməsinə yetirdiyi diqqətin sübutudur və həm vergi ödəyiciləri və həm də endogen əməliyyatlar və əlaqələndirmə üçün çox faydalı olmuşdur.

Vurğulamaq lazımdır ki, inzibatçılığın təkmilləşdirilməsi üçün səyyar əməliyyatların bir və ya bir neçə nazir müavininə həvalə edilməsi düzgün siyasət olardı. 14 səyyar idarə, regionlararası komitələr, Daxili Təhlükəsizlik, Daxili Audit, Kadrlar idarəsi və Treninq Mərkəzini əhatə edən hazırki nəzarətin miqyası çox genişdir. Vergilər naziri hal-hazırda üzərinə düşən birbaşa nəzarət vəzifəsinin yüngülləşdirilməsi üçün müvafiq səlahiyyət bölgüsünə yenidən baxa bilər.

Təqdirəlayiq haldır ki, baş idarənin yerlərdəki idarələr üzərindəki nəzarətinin səviyyəsi son yenidən təşkilatlanmadan sonra əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşmişdir.

Səyyar idarələrin sayının azaldılması ilə nəticələnmiş son yenidən təşkilatlanmaya görə VN təqdir edilməlidir.

Vergi inzibatçılığı sahəsində indi çox yayılan fikir odur ki, vergilər və ya vergi növlərinə yox, funksiyalara əsasən təşkilatlanma əməliyyatların daha çox inteqrasiyası, heyətin daha yaxşı idarə edilməsi, üstün riayətəmə və tətbiqlə nəticələnir. Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyində funksiyalar üzrə təşkilatlanmanın həyata keçirilməsi nazirliyin işinin təkmilləşməsinə kömək edir. Vurğulayaq ki, belə prinsiplər həmçinin, səyyar idarələrin işinin təşkilində də mühüm yer tutmalıdır. Məsələn, vergi orqanın əlavə dəyər vergisi, Gəlir və Aksiz Şöbələrinə bölünməsi yox, Audit, Yığım, Cinayət Təhqiqatı şöbələri və s. bölgüsü daha düzgün sayılır.

Azərbaycanın vergi idarəetmə üsulunda böyük vergi ödəyiciləri və özəl rejimli müəssisələrlə işin təşkil edilməsi üçün ayrıca bir qurum mövcuddur. Bu qurum “ Xüsusi Rejimli Vergi Servisi Departamenti” adlanır. Departamentin səmərəli şəkildə işləməsi üçün onun zəruri sayda heyətlə təminatı və bu heyət arasında düzgün əmək bölgüsünün təmin edilməsi həmişə gündəmdə olmalıdır. Edilən tədqiqatlar göstərir ki, burada müəyyən dərəcədə qeyri-uyğunluq mövcuddur. Son illərdə Departamentin formalaşdırılması və onun heyəti üçün treninq sahəsində səyləri təqdir etsək də tələb olunandan çox az auditorların olduğu 110 işçidən ibarət hazırkı işçi heyəti gəlirlərin qorunması üçün məqsədəuyğun hesab ediləcək yoxlama növlərini aparmaq üçün yetərli deyil. Vergilər Nazirliyi xətti ilə yığılan büdcə ödənişlərinin təxminən 80%-ni verən və 620 ən iri vergi ödəyicisi ilə işə görə cavabdeh olan auditorlar heyəti bu vəzifə üçün kifayət etmir. Böyük vergi ödəyiciləri əsasında vergi nəzarətinin səmərəli təşkil olunması üçün çox geniş audit heyəti təminatının olması lazımdır.

Azərbaycanda vergi inzibatçılığının inkişaf etdirilməsi üçün mühüm məsələlərdən biri də vergi ödəyicilərinin şikayət və sorğularına baxılmasıdır. Əksər İƏİT ölkələrində hal-hazırda əsas funksiyası vergi ödəyicilərinin şikayət və sorğularına baxmaq və ədalətsizliyə yol verildiyi və ya prosedurada yanlışlığın baş

verdiyini müəyyənləşdirdiyi hallarda müdaxilə etmək olan Ombudsman və ya buna bənzər digər vəzifə var. Ombudsmanın habelə, sorğu göndərmək və müvafiq rəsmilərə islahedici tədbirlər tövsiyə etmək üçün işlərə baxılmasını müvəqqəti olaraq dayandırmaq hüququ da var. Bu vəzifə ədalətin üstün olması və VN-nin baş verən problemləri həll etməyə lazımı diqqət və resursları ayırdığına inamı gücləndirir.

Mühüm məsələlərdən biri də borcların yığılması ilə bağlı təşkilati strukturun təkmilləşdirilməsidir. Ümumən belə bir inam var ki, dövlət strukturları üzrə olan və məbləği milyardlarla manatla ölçülən bu cür borcları yığmaq mümkün deyil. Vurğulamaq lazımdır ki, VN bu borcları silmək üçün qanuni səlahiyyət əldə etməlidir və sonra baş idarədə bu cür borclarla məşğul olan müvafiq şöbəni bağlayaraq onun resurslarını müvafiq qaydada digər şöbə və ya səyyar idarələrə ötürülməsi məsələsi nəzərdən keçirilə bilər.

Həyata keçirilməsi mühüm olan məsələlərdən biri də vergi çatışmazlığının təsbit olunması üçün sübut yükünün nəticə etibarilə, VN-nin üzərinə düşməsinə səlahiyyət verəcək formada göstərilən hazırki rejimdən imtina edilməsi də var. Müasir vergi təşkilatlarının əksəriyyəti bunu etmir. Vergi inzibatçılığının özünəməxsus mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergi ödəyicisinin fəaliyyətini onun özü daha yaxşı bilir və bu səbəbdən də VN üçün məlum olan və onun hesabına sunulan çatışmazlıqlara dair faktın düzgün olmadığını lazımı uçot aparmaqla və başqa faktlarla təkzib etməli olan özəl vergi ödəyicisinin özüdür, yəni faktın təqdim edilməsi yükü VN üzərinə düşsə də bu yerinə yetirildikdən sonra, sübut yükü vergi ödəyicisinə keçir. İşin cinayət xarakteri daşdığı müəyyən edildiyi təqdirdə isə cinayət tərkibinin olub-olmadığına aid sübutun edilməsi yükü dövlətin üzərinə düşür.

Yuxarıda qeyd olunanlar üzrə Azərbaycanda vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı təklifləri verə bilərik;

- 1) Vergilər Nazirliyi barəsində şikayət edilmiş qərarları verən idarələrə ilkin müraciətdən sonra müraciətlərin normal təbəçilik zəncirindən kənara çıxaraq Mərkəzi İdarənin Müraciətlər Şöbəsinə həvalə edilməsinin həyata keçirilməsi üçün öz təşkilati strukturuna və proseduralarına müəyyən düzəlişlər etməlidir. Bu bölmə birbaşa nazir

müavininə hesabat verməli və təcrübəli auditorlarla təmin edilməlidir. Mərkəzi İdarədəki Müraciətlər Komitəsi ləğv edilməli və Vergi Müraciətləri Şöbəsinin qərarı inzibati müraciətlər prosesinin son mərhələsi olmalıdır.

2) Aidiyyatı hökumət orqanları vergi məsələləri ilə maraqlanacaq məhkəmə orqanının yaradılmasını da nəzərdən keçirməlidirlər. Bu xüsusi məhkəmələrin hakimlərinə bənzər məsələlər üzrə əvvəlki qərarları ciddi şəkildə, amma yekun olaraq icbarilik olmadan nəzərə almağa icazə verilməlidir. Bu, hüquqşünaslar, vergi ödəyiciləri və Vergi Komitəsinin heyəti üçün müəyyənlik dərəcəsini təmin edər və vergi qərarlarının davamlılıq və rasionallığını yaxşılaşdırar.

3) Müraciət və məhkəmə qərarları hər bir məsələ üzrə nəşr edilməli, indeksləşdirilməli və kağız nüsxə formasında və yaxud internet hesabına ictimaiyyətə açıqlanmalıdır. Yayınma hallarına təkan verməsi istisna olmaqla, bunu Təlimat Kitabçaları və İnternet Qaydalar Kitabçasına da tətbiq etmək lazımdır.

4) Məhkəmə çəkişməsi təhlükəsi yarandıqda, VN qanunvericiliyə müraciət edənlərlə danışıqlar aparmağa icazə verəcək düzəlişin edilməsi imkanını nəzərdən keçirməlidir.

5) Vergilər Nazirliyinə vergi ödəyicilərinə dair məlumatları digər dövlət, özəl kommersiya uçuqlarının məlumatları ilə çarpaz yoxlama və tutuşdurmanı həyata keçirmək üçün müvafiq səlahiyyətlərin verilməsi.

6) Vergilər Nazirliyinə məhkəmələrə müraciət etmək üçün ilkin şərt olmadan vergi borclarının qaytarılması məqsədilə vergi ödəyicisi aktivlərinə həbsin qoyulması hüququnun verilməsi.

7) Vergilər Nazirliyinə müvafiq hallarda vergi borcunun güzəştə gedilməsi hüququnun verilməsi.

Vergi inzibatçılığının inkişaf etdirilməsi audit prosesinin səmərəli təşkilindən strateji səviyyədə asılıdır. Çünki audit vergi nəzarətini təmin edən əsas proses olmaqla həmçinin cəmiyyətin vergi idarəetmə üsulu barəsində rəyinin təşəkkül etməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Audit funksiyasının inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək üçün tək cə prosesini tənzimləyən normativ sənədlərin öyrənilməsi və

bu qaydalara necə riayət olunduğunu yoxlamaq kifayət deyil. Bunun üçün o cümlədən biznes icmasının fikirlərinin öyrənilməsi də vacibdir.

Azərbaycan Respublikasında təkrar auditlər yenə tez-tez aparılır və müfəttişlər məcəllə və Vergilər Nazirliyinin niyyətinə zidd olaraq, hər vergi forması üzrə vergi ödəyicilərinə onlar üçün münasib olmayan vaxtlarda çoxsaylı səfərlər edirlər. Yoxlamaların tezlik və müddəti də həmçinin, problemlər yaradır. Məcəllə yoxlamaların müddətlərini mümkün olan məhdud uzadılma vaxtları ilə məhdudlaşdırır. Vurgulamaq lazımdır ki, müddəti qanunvericilikdə məhdudlaşdırmaq deyil, buna ciddi qaydalar əsasında nəzarət etmək və yazılı göstərişlər və yazılı təlimatla vergi ödəyicisinə yoxlamanın uzadılmış müddəti və gözlənilən yeni yekunlaşdırma tarixinin səbəblərini şərh etmək daha düzgün olar. Hər bir audit üzrə plan mövcud olmalı və rəhbərlik auditorların öz işini vaxtında yerinə yetirmələrinə ciddi riayət etdiklərini təmin etməlidir. Bir çox iri vergi ödəyiciləri ilə bağlı hallarda olduğu kimi, məcəllədə təyin edilmiş vaxt hədləri çərçivəsində yalnız yetəri qədər tam olmayan auditin aparıldığına dair çoxlu hallar mövcuddur. Bunlar yoxlamaların keyfiyyətini daha da aşağı salan, düzgün olmayan hallarda yoxlamaların daha tez-tez aparılmasına səbəb olan və rüşvət hallarının mövcud olduğunu göstərən məhdudiyyətlərdir. İdeal olaraq, yoxlama bir səfər ərzində bütün vergiləri yoxlayan "vahid yoxlama" olmalı və vergi müddəti və ya təyin olunmuş digər zaman parametrləri ərzində əlavə yoxlamalara olan zərurətdən qaçılmalıdır [13,s.178].

Auditlə bağlı araşdırmaların nəticəsi olaraq hesab edirik ki, aşağıdakı təkliflər audit prosesinin səmərəliliyinin artırılmasına təkan verə bilər:

1. Mərkəzi İdarədəki vergi ödəyicilərinin auditini baş idarənin auditini aparmamalı, bunun əvəzinə o auditlərlə bağlı siyasət və proseduraların işlənilib hazırlanmasına və bu proseduraların səyyar idarələrdə lazımi qaydada həyata keçirilməsinə nəzarətə diqqət yönəltməlidir.

2. Təşkilati məsələlərin təhlili həyata keçirilməlidir. Bu təhlilə müfəttişlərin idarələr üzrə həmin idarələrdə olan iş yükünə və ya təyin olunmuş vergi ödəyicilərinin vacibliyinə əsasən hazırkı bölgüsünün araşdırılması daxil olunmalıdır.

3. Riskin idarə edilməsinə uyğun olaraq səyyar auditlər üçün işlərin seçimi üzrə obyektiv metodologiya müəyyən edilməlidir. Vergi ödəyicisinin riayət etmə qeydinə əsaslanan seçimə əsaslanan audit rejimi müəyyən edilməlidir.

4. Auditlərin keyfiyyətinin artırılması üçün trainingin keçirilməsi önəmlidir. Bütün sənədlərin 100 faizlik auditə cəlb edilməsi əvəzinə riayət etməni yoxlamaq üçün seçmə üsulları tətbiq olunmalıdır. Kompüter üzrə auditə dair training genişləndirilməli və əlavə edilməlidir.

5. Mümkün hallarda "vahid audit" normal bir qaydaya çevrilməlidir, yəni firmanın və bütün aidiyyatı qurum və ya sahibkarların əlaqələndirilmiş yoxlanışı aparılmalıdır. Bu, bir səfər ərzində bütün vergiləri - əmək haqqından vergilər, fiziki şəxslərin gəlir vergisi və ya mənfəət vergisi, ƏDV və aksizi də daxil edən bir dəfəlik audit olmalıdır.

6. İşə baxılması üzrə proqram müəyyən edilməlidir. Baxışı aparən müfəttişlər təcrübəli və yüksək səviyyəli olmalıdırlar.

7. Əvvəlki yoxlamalardan əldə edilmiş presedent və tarixi təcrübələr saxlanılmalı və müfəttişlərin bəhrələnməsi və onların gələcək işlərdə təlimatlandırılması üçün nəşr edilməlidir. Bunları həmçinin Audit Təlimatnaməsinə daxil etmək olar.

Vergi inzibatçılığının inkişaf etdirilməsinin əsas meyillərindən biri də rüşvətə qarşı mübarizənin və daxili monitoring sisteminin gücləndirilməsidir. Bunun üçün Vergilər Nazirliyi hesabına vergi əməkdaşları və vergi ödəyiciləri arasında birbaşa təmasın azaldılması sahəsində söylər göstərilmişdir. Bütün işçilər üçün məcburi olan Etik davranış kodeksi mövcuddur. Biznes proseslərinin modernləşdirilməsi və vergi idarələrinin birləşdirilməsi bu təmasın azaldılmasına xidmət edən addımlardır. Bu söylər habelə, vergi əməkdaşlarının subyektiv qərar təsdiq etmək imkanlarını da azaldır.

Vergi ödəyicilərinə servis işinin səmərəli təşkili və müntəzəm olaraq tərəqqi etdirilməsi vergi inzibatçılığının yeni səviyyəyə çatdırılması üçün mühüm tələbdir. Vergi ödəyiciləri və digər tərəfdaşlar üçün aidiyyatı məlumat və xidmətlərin təmin edilməsi məqsədilə potensialın inkişaf etdirilməsi özü-özlüyündə vergi ödəyicilərinin

tələblərə könüllü riayət etməsi üçün müsbət təsirə malikdir. Vergi ödəyicilərinə kömək edən məlumat və xidmətlər mövcud olduqda ümumən ictimaiyyət arasında güvən yaradır və vergi inzibatçılığının imicini yaxşılaşdırır. Əlavə olaraq, təcrübə göstərmişdir ki, vergi administrasiyasının gözə görünənliyi (varlığının hiss olunması) ümumən potensial fırlıdaq əməllərin qarşısının alınmasında müəyyən rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi ödəyicisinin üzərinə düşən əmələtmə yükünün azaldılması üçün hesabat vermə tezliyi və müntəzəmliyini vergi ödəyicisinin və ya ödəniş miqdarlarının ölçüsünə əsasən yüngülləşdirmək olar. Bu əmək haqqına tətbiq edilən vergi, ƏDV və aksiz vergisinə dair vergi bəyannaməsi verməsi üçün doğrudur. Yenə də burada beynəlxalq təcrübə faydalı ola bilər. Məsələn, Azərbaycanda müxtəlif qoşmalarla birlikdə aylıq ƏDV bəyannamə sistemi tələb olunur. Sözügedən üsul həm vergi ödəyiciləri və həm də VN üçün çox baha başa gəlir. Əksər İƏİT ölkələri hər hansı qoşmalar olmadan yalnız ən mühüm məlumatları əhatə edən bir səhifəlik bəyannamənin olmasını tələb edirlər. Bu məlumat vergi ödəyicisinin tarixçəsi (əvvəlki məlumatları) və təcrübələrə əsasən toplanan digər məlumatlarla tutuşdurulur. Əgər bu cür kompüterləşdirilmiş keyfiyyət və risk tutuşdurma sistemi vergi ödəyicisindən əlavə məlumatların təqdim edilməsinə ehtiyac olduğunu deyərsə, bu, vergi ödəyicisindən tələb olunur və sonra təqdim olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Vergilər Nazirliyinin hazırkı təkmilləşdirilmiş informasiya texnologiyaları sistemlərini təklif olunan bu düzəlişlərə asanlıqla uyğunlaşdırmaq olar. Apardığımız araşdırmalara görə, irəli sürdüyümüz təklif Dünya Bankının yardımı ilə əlverişli formada təmin edilə bilər. İrəli sürülən təklif, Fondun özünün ən vacib missiyasını - müxtəlif müavinət və təqaüdlərin idarə edilməsini saxlamasını nəzərdə tutur.

Azərbaycanın vergi sisteminin xarakterik özəlliklərindən, biri də ondan ibarətdir ki, Vergilər Nazirliyi vergi işçilərinin işini dəyərləndirməyin çox diqqətəlayiq sistemini işləyib hazırlamışdır. İşçilərin fəaliyyəti gündəlik və aylıq əsasda izlənilir. Bu sistem insan resurslarının idarə edilməsi, fərdi əsasda müfəttişlərin işinə dair əks əlaqənin təmin edilməsi, mükafat, bonuslar və vəzifə

təyinatları üçün ən yaxşı namizədlərin seçilməsi üçün vacib alətlərdir. Rəhbər işçilərin (menecerlərin) işinin dəyərləndirilməsi tədbirləri Vergilər Nazirliyi tərəfindən ən yaxşı menecerlərin daha yüksək vəzifələrə təyinatlarına dair qərarlar qəbul etmək üçün istifadə olunur. Bəyannamələrin işlənməsi, vergi ödəyicilərinə xidmətlər, audit və yığım problemləri kimi mühüm əməliyyat proqramları da bu işdə istifadə edilir.

Fəaliyyətin qiymətləndirilməsi həm miqdar və həm də keyfiyyət ölçülərindən ibarətdir. İşçilərin dəyərləndirilməsi vergi işçiləri hesabına həyata keçirilən müxtəlif vergi funksiyaları üzrə hədəf və iş standartlarına əsaslanan avtomatlaşdırılmış sistemdə aparılır. Sistemin vasitəsi ilə yarım illik elektron hesabatların hazırlanması da mümkündür. Qiymətlər həm kəmiyyəti, yəni fərdi işçilər tərəfindən həyata keçirilmiş tədbirlərin sayı həm də keyfiyyəti, yəni vergi orqanının təmin etdiyi vergi ödəyicisi xidmətləri və tətbiqetmə tədbirlərinin təyin olunmuş standartlara uyğunluq dərəcəsini ölçür. Bunlar vergi işçiləri tərəfindən yerinə yetirilmiş işin müəyyən olunmuş normalarla müqayisəsinə əsasən təyin edilir və həm də vergi işçilərinin hərəkətlərinin dəqiqlik və vaxta uyğunluğu da qiymətləndirilir.

İşçilərin fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi sisteminin əlverişli işləməsinə baxmayaraq qiymətləndirmə sisteminin daha da tərəqqi etdirilərək vergi orqanının işinin bütövlükdə izlənilməsinə doğru tədrici keçidə ehtiyac var. Bu hesabatın illik əsasda çap edilməsi Vergilər Nazirliyinin, müəyyən olunmuş hədəflərə nisbətdə əldə olunmuş nəticələri baxımından imicinin yaxşılaşmasına kömək edəcəkdir.

Əldə olunmuş nəticələrin qiymətləndirilməsi mühüm olsa da, Vergilər Nazirliyinin fəaliyyətinin hökumətin ondan gözlədiyi arzuolunan effektə nisbətdə ölçülməsi də eyni dərəcədə vacibdir. Bazar iqtisadiyyatındakı vergi sistemlərində vergi orqanının işinin ölçüldüyü əsas nəticələrə təkmilləşdirilmiş könüllü riayət etmə, artmış səmərəlilik, yüksəldilmiş effektivlik və vergi ödəyicilərinin riayət etmə xərclərinin azalması daxildir.

Hökumət hesabına Vergilər Nazirliyi qarşısında qoyduğu ilkin hədəflər gerçək,

lakin çox iddialı olmamalı və həmçinin bu nəticələrə nail olunduqda qürur hissi doğuracaq qədər çətin olmalıdır. Bundan əlavə, Hökumət Vergilər Nazirliyini arzuolunan cavablara yiyələnmək üçün idarəetmə, əməliyyat vasitələri və zəruri maliyyə vəsaitləri ilə təmin etməlidir.

Vurğulamaq lazımdır ki, qeyd etdiyimiz göstəricilər Vergilər Nazirliyinin fəaliyyətinin hökumət tərəfindən qiymətləndirilməsi üçün meyar kimi götürülə bilər:

- Könüllü riayət etmə.
- Səmərəlilik.
- Effektivlik.
- Qeydiyyatdan keçmiş fəal vergi ödəyicilərinin cəmi sayında artım.
- Hər vergi işçisi üzrə toplanmış orta vergi daxilolmalarında artım.
- Auditlərin nəticəsi kimi, cəmi auditlərdə faiz nisbəti ilə edilmiş düzəlişlərdə artım.
- İllik yığılmış vergi faizi kimi, vergi yığımı problemlərinin kumulyativ həcmində azalma.
- Riayət etmənin xərci.
- Vergi ödəyicilərinin vergi öhdəliklərinə riayət etmə üçün sərf etdiyi orta vaxt/saatda azalma.

Sadaladığımız bəzi göstəriciləri Vergilər Nazirliyinin özündə olan məlumatlar əsasında qiymətləndirmək mümkün olduğu halda (məsələn, fəal qeydiyyatda alınmış vergi ödəyicilərinin cəmi sayı) digərlərini mütəmadi tədqiqatlar əsasında təyin etmək lazım gələcək (məsələn, vergi ödəyicilərinin riayət etmə üçün sərf etdiyi orta vaxt/saatlar).

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərdiyimiz kriteriyaların tətbiqi Vergilər Nazirliyinin fəaliyyətinin və nəticə etibarilə vergi inzibatchılığının səmərəliliyinin artmasına gətirib çıxaracaqdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılan tədqiqat işi aşağıdakı nəticələri çıxartmağa və təklifləri verməyə imkan verir:

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən vergi - dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz **ödənişdir**. Qanunvericilikdə vergi anlayışının belə təsviri əsasında bir ödəniş kimi vergilərin aşağıdakı xüsusiyyətlərini müəyyən etmiş oluruq:

- fərdilik;
- vergi ödəyicilərinə məxsus olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi;
- dövlətin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə alınması;
- əvəzsizlik.

2. Vergi münasibətləri sisteminin mahiyyətini açan mövcud nəzəri əsasların, prinsiplərin sistemləşdirilməsi həm vergi münasibətləri sisteminin strukturunda, həm də bütövlükdə iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərin dinamikasını analiz etməyə imkan verir.

3. Vergi sisteminin formalaşması, inkişafı və modernləşməsi xüsusiyyətlərini araşdırarkən ölkədə konkret sosial-iqtisadi şəraiti, vergi sisteminin həll etməli olduğu məsələləri və indiyə qədər bu sahədə formalaşmış ənənələri nəzərə almamaq hesab edirik ki, düzgün sayıla bilməz. Nəzərə alınmalı digər məsələ ondan ibarətdir ki, müasir vergi sistemləri bütün ölkələr üçün xarakterik olan ümumi cəhətləri özündə ehtiva etməlidir.

4. Müxtəlif ölkələrdə vergi sisteminin fərqli olması onunla əlaqədardır ki, bu ölkələrdə eyni kriteriyaya bərabər əhəmiyyət verilmir.

5. Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin təşkilati strukturunu analiz edərkən görürük ki, struktur qurulan zaman əhəmiyyətlik prinsipi, iqtisadi subyektlərin yerləşməsi və onların əməliyyatlarının həcmi düzgün nəzərə alınmışdır. Bakı Şəhər Vergilər Departamentinin və Ərazi Vergilər İdarələrinin təşkili və onların əhatə etdiyi

ərazi vergi qurumlarını təhlil edərkən qeyd etdiyimiz qənaət formalaşır.

6. Uzun illər ərzində vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində aparılan elmi tədqiqatlar əsasən vergi dərəcələri və güzəştləri məsələlərini əhatə etmiş, vergi ödəyicilərinin üzərinə düşən inzibati yükün azaldılması bir elmi istiqamət kimi diqqətdən kənar qalmışdır. Son dövrlərdə inkişaf etmiş ölkələrdə, habelə Azərbaycan Respublikasının bu sahədə ixtisaslaşmış alimləri tərəfindən aparılan tədqiqatlar göstərir ki, vergi ödəyicilərinin üzərinə düşən inzibati yükün azaldılması investisiyaların təşviq edilməsinə vergi güzəştləri və vergi dərəcələrindən heç də az təsir göstərmir.

7. Respublikamızın müasir vergi sistemi əsasən bazar iqtisadiyyatına keçid və əsaslı iqtisadi dəyişikliklər dövründə formalaşmağa başlamışdır. Vergi münasibətlərinin tənzimlənməsi təcrübəsinin olmaması, ölkədəki iqtisadi və sosial böhran, vergi sisteminin formalaşmasına birbaşa təsir göstərmişdir. Ölkəmizdə mövcud olan vergi sistemi xarici dövlətlərin təcrübəsi əsasında yaradılmışdır. Buna görə də respublikamızın vergi sistemi ümumi strukturuna və qurulması prinsiplərinə görə beynəlxalq standartlara uyğundur.

8. Hal-hazırda ölkəmizin vergi sistemi aşağıdakı təşkilati prinsiplərin bəzilərinə tamamilə, bəzilərinə isə qismən uyğun gəlir:

- 1) vahidlik prinsipi;
- 2) elastiklik prinsipi;
- 3) stabillik prinsipi;
- 4) vergilərin çoxluğu prinsipi.

9. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan Respublikasının vergiqoyma mexanizminin bugünkü vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və onun iqtisadi inkişafa təsirinin gücləndirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üçün hər şeydən əvvəl statistik materialların elmi təhlili əsasında vergiqoyma mexanizminin qoyulan tələblərə nə dərəcədə uyğun olması müəyyən edilməlidir. Bundan sonra isə vergiqoyma mexanizminin özünün funksiyalarını hansı dərəcədə həyata keçirdiyi sualına cavab tapılmalı, fiskal və tənzimləyici funksiyalar arasında lazımi tarazlığa

nail olunub-olunmaması müəyyən edilməlidir. Bütün bu təhlillər zamanı hesab edirik ki, iqtisadiyyatda olan cari vəziyyət və növbəti onilliklərdə hansı dəyişikliklərin olacağı nəzərdən qaçırılmamalı və verilən bütün təkliflər gələcək iqtisadi inkişaf barədə proqnozlara istinad etməlidir.

10. Vergiqoyma mexanizminin təkmilləşdirilməsi öz-özlüyündə, digər iqtisadi tənzimləmə alətlərindən təcrid olunmuş şəkildə baş verə bilməz. Bunun üçün vergi siyasətinə qeyd olunduğu kimi makroiqtisadi siyasət və bundan irəli gələn büdcə-vergi siyasəti kontekstində baxılmalıdır. Vergi sistemi vergi boşluğunun ildən-ilə azalmasına nail olmalı, bununla belə büdcəyə səfərbər olunan vəsaitlərin həm zəruri istiqamətlərə ayrılmasına, həm də ayrılmış vəsaitlərin tam həcmdə təyinatına xərclənməsi üçün maliyyə nəzarətinin yüksək səviyyəsinə nail olunmalıdır. Maliyyə nəzarəti elə bir səviyyədə təşkil olunmalıdır ki, vergi ödəyicilərində onlardan toplanan vergilərin istisnasız olaraq öz təyinatına çatmasında heç bir şübhə olmasın. Yalnız belə şəffaf büdcə sistemi qurmaqla vergi siyasətinin əsas strateji hədəflərindən biri olan vergilərin ödənilməsinin könüllülük səviyyəsinin artırılması mümkündür.

11. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafında keçid mərhələsinin başa vurulması və vergi inzibatçılığının bugünkü inkişaf səviyyəsi bizə əsas verir deyək ki, fiziki şəxslərdən gəlir vergisi üzrə köklü islahatların həyata keçirilməsi vaxtı çatmışdır. Bu islahatlar qanunvericilikdə öz əksini tapmış ümumi bəyannamə sisteminin tətbiq edilməsindən ibarət olmalıdır.

12. Vergi inzibatçılığında bir sıra məsələlərin ciddi şəkildə təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Belə qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasında audit seçimi hələ də subyektivdir və risk idarəetmə üsulları əsasında restrukturizasiya və reorientasiya həyata keçirilməsi tələb olunur. Bundan başqa biznes və sənaye praktikaları sahəsində təcrübə bazasının inkişaf etdirilməsinə ehtiyac vardır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. “Artıq ödənilmiş vergilərin qaytarılması (Qaydalar): Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi”- Bakı, 2013, 8 səh.
2. “Dövlət borcu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 2007.
3. “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi” Bakı, 2017, 351 s.
4. Bağırov D.A. Vergi auditi. Bakı, 2011, 428 s.
5. Cəbiyev R.M. Azərbaycanda bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı. Bakı, 2010, 236 s.
6. Əlirzayev Ə.Q. İqtisadiyyat: düşüncələr, baxışlar. Bakı, 2010, 465 s.
7. Əliyev R.M., Novruzov N.A., Məmmədov M.A. İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Bakı, 2013, 432 s.
8. Əsədov H.X., Talıbov S.T. Dövlət xərclərinin idarə edilməsi və xəzinədarlığın təşkili problemləri. Bakı, 2013, 432 s.
9. Həsənli M.X. Vergilər. Bakı, 2009, 426 s.
10. Həsənov R.T. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının bazar modelinin konseptual əsasları. Bakı, 2012, 343 s.
11. Ağayev A.Q. Dövlət borcu və onun idarə edilməsi. Bakı., 2014, 230 s.
12. Audit: Dərs vəsaiti/ V.Novruzovun redaktəsi ilə. Bakı, 2008, 604 s.
13. Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası. Bakı, 1995.
14. Azərbaycan XX əsrdə. Statistik məcmuə, 1,2 cild, Bakı, 2017, 355 və 699 s.
15. Kərimov E.N., Qasımov V.O. İqtisadi nəzəriyyə/dərslik, Bakı, 2012, 320 s. 90
16. Salayev R.A. «Azərbaycan Respublikasında vergi xidmətinin dünya təcrübəsi». Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev cənablarının anadan olmasının 80 illiyinə həsr edilmiş elmi-praktiki konfransın materialları. ADİU. Bakı, 2003.
17. Salayev R.A «Ölkədə vergi auditi sahəsində işlərin təşkili prinsipləri və üsulları». İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika. Rüblik nəzəri və elmi-praktiki jurnal. №1/2010. ADİU. Bakı, 2011

Rus dilində

18. Гордеева, О. В. Принципы эффективного налогового регулирования / О. В. Гордеева // «Налоги». – 2012. – №1.
19. Конвенция между Правительством РФ и Правительством Французской Республики от 26.11.1996 «Об избежании двойного налогообложения и предотвращении уклонения от налогов и нарушения налогового законодательства в отношении налогов на доходы и имущество» // СЗ РФ, 24.05.2015, N 21, ст. 2527,
20. Крохина, Ю. А. Налоговое право: учебник для академического бакалавриата / Ю. А. Крохина. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательство Юрайт, 2014. – 506 с.
21. Макарова, И. А. Функции налогов / И. А. Макарова // Вестник Томского государственного университета. – 2007. – № 304. – С. 163–166.
22. Налоги / Под ред. Д. Г. Черника. – М. : Финансы и статистика, 1996. – С. 51–53.
23. 7. Налоги и налоговое право: Учеб. пособие / Под ред. А. В. Брызгалина. – М. : Аналитика-Пресс, 1998. – С. 60– 65.
24. Указание Банка России от 11.03.2014 № 3210-У // «Вестник Банка России», N 46, 28.05.2014
25. Федеральный закон от 06.12.2011 № 402-ФЗ «О бухгалтерском учете» // «Собрание законодательства РФ», 12.12.2011, N 50, ст. 7344.
26. Худяков, А. И. Основы налогообложения: Учеб. пособие / А. И. Худяков, Г. М. Бродский. – СПб. : Европейский Дом, 2002. – 432 с.
27. Ягудина, Э. В. Эволюция взглядов на роль налога как инструмента государственного регулирования / Э. В. Ягудина // Альманах современной науки и образования. – № 10 (65). – Тамбов : Грамота, 2012. – С. 192–195.
28. Салаев Р.А. «Методы и факторы налогового планирования».Azərbaycanın Vergi Xəbərləri aylıq jurnalı. May ayı. №5. Bakı, 2004.
29. Мусаев А.Ф., Садыгов М.М., Магеррамов Р.Б., Салаев Р.А. «Налоги и налогообложение в Азербайджане». Учебник. Баку, 2005

Резюме

Несмотря на то, что основные направления налоговой политики не имеют статуса нормативного документа, они создают возможность повышения удельного веса структурного компонента экономики страны, нейтрализации влияния компонента, зависящего от происходящей в мире политической и экономической конъюнктуры, а также возможности, связанные со стабильностью и определенностью бизнес-среды во время составления бизнес-планов.

Вышеуказанные приоритеты и определенность в сфере налоговой политики, наряду с повышением эффективности налоговой системы за средний и долгосрочный период, служат, с одной стороны, достижению бюджетных доходов, предусматривающих обеспечение устойчивости бюджета, с другой стороны, предпринимательской и инвестиционной активности. Это обеспечивает конкурентоспособность налоговой системы страны в процессе интеграции в мировую экономику.

Summary

Despite the fact that the main directions of the tax policy do not have the status of a normative document, they create the opportunity to increase the share of the structural component of the country's economy, neutralize the influence of the component that depends on the political and economic situation in the world, as well as the opportunities associated with stability and certainty of business - Environments during the preparation of business plans.

The above-mentioned priorities and certainty in the field of tax policy, along with increasing the effectiveness of the tax system for the medium and long term, serve, on the one hand, to achieve budget revenues that ensure the sustainability of the budget, on the other hand, entrepreneurial and investment activity. This ensures the competitiveness of the country's tax system in the process of integration into the world economy.